

אבות- פרק קנין תורה

ביאור קצר למ"ח דברים שהתורה נקנית בהם ועוד עצות מועילות בס"ד להצלחה בלימוד

הרב משה צוריאל

דברי מבוא:

לשון הברייתא היא: "גדולה תורה יותר מן הכהונה ומן המלכות, שהמלכות נקנית בשלושים מעלות והכהונה בעשרים וארבעה. והתורה ניקנית בארבעים ושמונה דברים: [א] בתלמוד [בשמיעת האוזן [ג] בעריכת שפתיים [ד] בבית הלב [ה] באימה [ו] ביראה [ז] בענוה [ח] בשמחה [ט] בטהרה [י] בשימוש חכמים [יא] בדקדוק חברים [יב] ובפלפול התלמידים [יג] ביישוב [יד] במקרא [טו] במשנה [טז] במיעוט שינה [יז] במיעוט שיחה [יח] במיעוט תענוג [יט] במיעוט שחוק [כ] במיעוט דרך ארץ [כא] בארץ אפיים [כב] בלב טוב [כג] באמונת חכמים [כד] בקבלת היסורין [כה] המכיר את מקומו [כו] והשמח בחלקו [כז] העושה סייג לדבריו [כח] ואינו מחזיק טובה לעצמו [כט] אוהב [ל] אוהב את המקום [לא] אוהב את הבריות. [יש מי שאינו גורס: אוהב את הצדקות]. [לב] אוהב את התוכחות [לג] אוהב את המישרים [לד] מתרחק מן הכבוד [לה] ולא מגיס לבו בתלמודו [לו] ואינו שמח בהוראה [לז] נושא בעול עם חברו [לח] מכריעו לכף זכות [לט] ומעמידו על האמת [מ] מעמידו על השלום [מא] מתיישב לבו בתלמודו [מב] שואל ומשיב [מג] שומע ומוסיף [מד] הלומד על מנת ללמד [מה] הלומד על מנת לעשות [מו] המחכים את רבו [מז] והמכוון את שמועתו [מח] והאומר דבר בשם אומרו".

טעם חלוקה זו, ומה הוא סדר הדברים, ביאר מהר"י אברבנאל בפירושו לאבות "נחלת אבות", עיי"ש. ויש חילוקי גירסאות כי שלשה מקורות יש בידינו [א] מסכת כלה רבתי, פרק שמיני [ב] מדרש תנא דבי אליהו זוטא, פי"ז [ג] מחזור ויטרי (תלמיד רש"י). ויש בזה מה שאין בזה. גם בין המפרשים האחרונים (גר"א, מהר"י עמדין ועוד) יש חילוקי דיעות בפרטיהם. ואנו העתקנו כאן כגירסת "תפארת ישראל", פרט לאחד. ויש לדעת כי הפירוש המיוחס לרש"י על אבות ייחסו לו בטעות, כי הוא של אחר.

לשון חז"ל "מעלות" בא לומר כי הן מדריגות שעולים על ידיהן לתורה. כלומר הן מבוא וסיבה להשיג את התורה. ולכן חז"ל גם אמרו בתחילת פירוט החשבון את תאר הפעל "שהתורה נקנית במ"ח דברים". פשט הדבר הוא שאם יחסרו לאדם כמה מהמדות ההן, או תחסר לו אפילו מדה אחת בלבד, בה במדה תחסר לו בקנין התורה. לדוגמא: בין מקצת רבנים בזמנינו הפוסקים את ההלכות אנו רואים כמה חילוקי דיעות מה היא מסקנת ההלכה. והדבר מצריך עיון, כיצד יש כל כך הרבה חילוקי דעות ביניהם ולא הגיעו לאותה מסקנא אחת ויחידה, האמת הצרופה? סיבות רבות יש לדבר. האחת, מחמת צרות הגלות, אין יישוב הדעת. וכמ"ש חז"ל "כיון שגלו ישראל אין לך ביטול תורה יותר מזה" (חגיגה ה ע"ב). ויש גם סיבה "שלא שימשו כל צורכן, רבו המחלוקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות" (סוטה מז ע"ב). או מפני מה שאמרו שם לפני זה "משרבו זוחי הלב, רבו מחלוקת בישראל" ומפרש רש"י: "שאיין מטין את אוזנם לשמוע יפה מפי רבם, וסומכים על בינתם לדקדק בשמועתם" עכ"ל. ויש סיבה ע"פ מהר"ל ("ניצח ישראל", פרק כ"ה) שה' מביא לחילוקי דעות כדי שלא תבוא הגאולה בטרם מועד. אבל יש גם סיבה נוספת, שהאדם עצמו אשם בכך (וכמובן הוא גם צפוי לעונש מן שמים על כך). והוא שלא טרח לתקן את מדותיו, ולכן יצאה לו הבנה מעוותת בלימודו, ולכן הוא פוסק שלא כאשרורה של תורה. ועל כן (ולמען מטרה חינוכית זו) באה ברייתא זו שאנו עומדים ללמוד כאן.

אמנם אין המדות הללו בבחינת "מצוה דאורייתא", אבל הן דרגא של כללים הקודמים לקיום המצוות, וכלשון הגר"א "שלא נכתבו המדות טובות בתורה כי הם כוללין כל התורה" (ביאור על אסתר י, ג. ומקורו ב"שערי קדושה" לרבי חיים ויטאל, ח"א תחילת שער ב). ובאמת חובה גמורה על האדם לקיים המדות הללו, מדין "ולדבקה בו" (דברים יא, כב) כמבואר ברמב"ם (הלי' דעות, פ"א). ומה שאמרו חז"ל סגנון לשון של "מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דאבות" ("ב"ק ל ע"א) אין משמעות "מאן דבעי" שזה רשות כי ודאי זה חובה. אלא מי שרוצה לזכות לכתר שם זה של "חסיד" ישמור על מילי דאבות. אבל גם בלי שיצליח לקיים את כולם, בכל זאת חובה מוטלת על האדם להשתדל לקיימם.

ישנם ב"ה כמה עשרות ספרים שפירשו למסכת אבות, ואין כוונתינו לתת סקירה מדבריהם. אדרבה, תכנינו בעז"ה לצמצם בהבאת פירוש לכל מדה ומדה כדי שיהיו הדברים צלולים וברורים. כן אין בדעתנו להאריך בכל מדה, כדי לקיים "תפסת מרובה לא תפסת, תפסת מועט תפסת" (ראש השנה ד ע"ב). עיקר עיונו הוא ע"פ "נחלת אבות" למהר"ל, "מדרש שמואל" (ר' שמואל אוזידא, מתלמידי האריז"ל), "דרך חיים" (פירושי מהר"ל), מהר"י עמדין, הגר"א, "תפארת ישראל" למשניות (הג' ר' ישראל ליפשיץ), "וענף עץ אבות" של הרב חנוך זונדל מוילנא (מחבר "עץ יוסף" על המדרשים). ופה ושם הוספנו קצת מעצמנו.

הרה"צ ר' אליהו לופיאן משיבת כפר חסידים (בספרו "לב אליהו", על פי יתרו, מאמר "ידיעת התורה וקנינה", דף קטז) מזכיר כי גדולי בעלי המוסר היו מקדימים "חג מתן תורתנו" ע"י לימוד הברייתא הזאת, מדה אחת בכל יום ויום של ימי "ספירת העומר". ויום המ"ט ייחדו לכלליות "קבלת עול מלכות שמים". ובכך קיימו הדרכה של "דרך ארץ קדמה לתורה" (ויק"ר ט, ג). אבל האמת היא שצריכים ללמוד ברייתא זו כל השנה כולה. זאת כדברי "מסילת ישרים" בהקדמה לספרו, שככל שהדברים פשוטים וידועים בכל זאת השיכחה מצויה והסחת הדעת, והאדם שוכח את חובתו. וצריכים ללמוד ברייתא זו כמעט בכל יום ויום. כי מפני ההזנחה, האדם ניזוק ומבין בתורה שלא כראוי, ולכן דרכיו עקלקלות. וכמובן המצוה היא לא ע"י "קריאה גולמית" אלא לימוד בעיון ובתשומת לב.

ואנו מתחננים לה' שינחנו בדרך אמת.

עד כאן המבוא

[א'] – בתלמוד

"דברי תורה צריך שיקבלם מרב, ואי אפשר להוציאם משכלו כשאר חכמות" ("תפארת ישראל"). רשימת הברייתא מתחילה בקבלת "תורה שבעל פה", כלומר אותה מסורת מפוארת שיש לנו איש מפי איש עד למשה רבנו בסיני. וכבר טרח הרמב"ם (בהקדמתו למשנה תורה) לפרט לנו שלשלת מעתיקי השמועה, משך ארבעים דורות עד לרב אשי, העורך הראשי של התלמוד.

הדגשת הצורך לעיון בתלמוד ("תורה שבעל פה") היא מפני שני סוגים של כופרים או מכחישים. יש הנקראים "קראיים", ומאמינים במקור האלוהי רק של התורה הכתובה. לפי דעתם המשובשת, חז"ל פירשו כביכול לכל דבר בתורה רק לפי דעתם האישית ולפי הנראה להבנתם. וכבר המלבי"ם (בהקדמתו לביאורו לספר ויקרא) נלחם בהם, והוכיח לאורך כל פירושו לספר ויקרא כיצד כל דבריהם של חז"ל מעוגנים בתוך הלשון של תורה שבכתב, ודבריהם הם המסורה שנמסרה בידי חז"ל דור אחר דור. מהר"ל אף מלמד כי גם האסמכתות שחז"ל "המציאו" כביכול למען סיוע הזכרון של התלמידים, אף הם מסיני. וז"ל: "ורבים טועים שסבורים לומר כי אין לאותה מצוה שום ענין אל התורה באמת, רק שהם עשו למצוה דבר דרש מן התורה כאילו היה דבר זה מליצה בלבד. והאומרים כך טעו, לא הבינו דבריהם, כי ח"ו שיהיה דבר אחד מדבריהם נאמר להרחבת הלשון ויפוי המליצה, רק כל דבריהם אמת" ("באר הגולה", תחילת באר א. וע"ע דבריו בסוף באר שלישי).

ויש סוג אחר של מכחישים, שהם בדיעה ששכלו של האדם הוא הקובע הראשי בהבנת דברי תורה. הללו כאשר הם לומדים דף גמרא, מעדיפים ללמוד את לשון חז"ל ללא צירוף פירוש רש"י או אחד מהמפרשים, ולבנות בכך הבנתם בסוגיא. וגם כאשר אח"כ לומדים רש"י או שאר מהמפרשים, נותנים זכות בכורה למה שהבינו בשכלם הם. מדה ראשונה של ברייתא שאנו דנים בה כאן ["בתלמוד"] מלמדת שאין לעשות כך. יש לו לאדם לכופף את עצמו, לשבת כתלמיד מול רבותינו חז"ל והראשונים. כל עשרות הספרים שנמסרו לנו מדור דור, הם ממשיכי "תורה שבעל פה", וכלשון הרמב"ם: "מעתיקי השמועה". ומפני חשיבות מושג חינוכי זה, הוקבעה מדה זו להיות הראשונה שברשימה.

ראוי להביא כאן דברי מחבר "בן איש חי" בפתיחתו לשו"ת רב פעלים (ח"א): "ועוד יש בבעלי [שאלות ו]תשובות שני סוגים. הא', הוא אם נשאל איזה שאלה בענין אחד, הוא זריז ונשכר לדפוק על דלתי הספרים של כל בעלי התשובות, ראשונים ואחרונים ואחרונים, למקטון ועד גדול עד זמנו, ואפילו על ספרים אשר מחברם עודנו בחיים. וכוונתו לחפש חיפוש מחיפוש כדי לראות ולידע דעת כל חכם וחכם אשר דיבר בענין זה הנשאל בו. והנה דרך זה הוא מה טוב ומה נעים. חדא אם ימצא חכם מחבר שנכנס בענין זה, וגם הוא מסכים בענין כהסכמתו, נמצא הדין נפסק

ע"פ דבריו [וגם] וע"פ דברי אותו חכם, ואין זה 'דן יחידי'. והשנית, הנה בודאי אי אפשר למדרש בלא חידוש, ולא יבצר מהיותו מוצא בספרי המחברים איזה סברא או חילוק או איזה ראייה והוכחה מדברי ראשון או מדברי הגמרא אשר זה החכם שנשאלה ממנו אותה שאלה לא ידעה ולא הכירה וכו' וכו'. ויש [מחברים אחרים] שאין דרכם לתור ולדרוש בספרי האחרונים בכל ענין אשר יבוא לפניהם, אלא פונים דוקא אל דברי הפוסקים הראשונים [בלבד] וכו' וכו'. והנה בודאי הגמור לאו ברמות רוחא נהיגי בהכי, עם כל זה אני אומר אחר אלף סליחות מכבוד תורתם, לא טוב זה הדבר אשר עשו, כי זה כלל גדול בתורה, אין התורה נקנית אלא בחבורה וכו'. ולמה לא יבקש לדעת מה כתב זה המחבר באותו ענין של השאלה, הן מסברת עצמו, הן ממה שאסף וקיבץ לו מן הראשונים והאחרונים באותו ענין? ושמה ואולי עלתה מצודתו של המחבר הזה דבר חדש וסברא חדשה אשר נעלמה מאותו הרב המובהק? [עיי"ש שמאריך]. עכ"ל. ונ"ל שכל מה שכבר נכתב בתושבע"פ בדורות שלפנינו נכלל ב"תלמוד". ואי אפשר לעלות להשגת התורה בלי לשמוע מה אמרו קדמונינו בזה.

ומצאנו דבר נפלא. ידוע כי רמי בר חמא היה פלפולן ומחודד מאד. בכל זאת תלמידו רב יהודה נטש אותו והלך ללמוד לפני רב ששת (זבחים צו ע"ב). רמי בר חמא שהרגיש שכעת תחסר לו בתורתו מפני שלא יהיה רב יהודה מקשה לו שאלותיו, נפגע והוכיח את רב יהודה על עזיבתו. נימק רב יהודה כי אימתי שרמי בר חמא אמר סברא יפה, לפעמים זה הוכחש מפני איזו משנה. אבל אצל רב ששת שכל תורתו על פי בקיאות בתורתם של הראשונים (ובלי סברות עצמיות שהוא עצמו חידש בנפרד מתורת הראשונים), אפילו אם מצא לדבר סתירה, סוף כל סוף יש אילן גדול במה להיתלות ולסמוך. כלומר רכישת "תלמוד" של קדמונינו עדיפה מכל סברות יפות שדורות אחרונים יחדשו (אע"פ שגם היא תורה).

[ב] בשמיעת האוזן

ישנם אנשים בדורנו הנמנעים מללכת לשמוע תורה מפי האדם החי, אלא מסתפקים בקריאה של ספרי הדורות. ואמנם נכון שספרי הדורות הם פרי הגותם של ענקים ועצומים, אבל חסר לו לאותו התלמיד קיום המדה של "בשמיעת האוזן". וכבר כתב על כך אדמו"ר ר' נחמן מברסלב ("לקוטי עצות", ערך ברית, פסקא יז; וערך צדיק, פסקא לא).

והדברים באו בשינוי הדגשה ע"י "פלא יועץ" ערך שמיעה: "אמרו רז"ל על פי "שמעו ותחי נפשכם" (ישעיה נה, ג) וכו' שהשומע בחיבה דברי החכם היושב ודורש והעונה אמן יהא שמייה רבא שאומרים על דברי הגדה, קורעין לו גזר דין של שבעים שנה, ומוחלין לו על כל עונותיו (מדרש משלי, פרק ג). והטעם שחשובה כל כך השמיעה הוא על דרך אומרים "גדול תלמוד שמביא לידי מעשה" (קידושין מא ע"ב) כך השמיעה מביאה לידי מעשה יותר מן הלימוד [בספר]. שיותר פועלת השמיעה ממי שיש לו לשון לימודים, שדורש בצחות לשון רחב רחב, יותר מאם ילמוד בעצמו ספרי מוסר. וסימן לדבר "שמע בני מוסר אביך" (משלי א, ח) עכ"ל.

והיבט נוסף כתב הסמ"ע (ספר מאירת עינים, פירוש לשו"ע חו"מ, בתחילת הקדמתו) וז"ל: "ונצטוו משה מסיני ללמד כל אלו לישראל על פה ולא בכתב, כמו שדרשו רז"ל בפרק הנזקין (גיטין ס ע"ב) אמר ר' יוחנן לא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל דברים שבעל פה, שנאמר 'כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל' (שמות לד, כז) עכ"ל. [ומפרש שם רש"י: "מכאן אתה למד שהתלמוד לא ניתן ליכתב אלא מפני שהתורה משתכחת" עכ"ל]. רק יחידים היו כותבין לנפשם ראשי פרקים, והיו קוראין אותו 'מגילת סתרים' [ומביא מה שפירשו הקדמונים בזה] ואני אומר שגם מהאי טעמא לא רצה השי"י שיכתבו תורה שבעל פה מפני שהדבר שנכתב לפנינו ישתנו בו הפירושים שעליו, כמו שהוא בשמעתין פרק לולב הגזול שאנו עוסקים בו היום, דאיתא שם בגמרא שיוליך ויביא הלולב ויעלה ויוריד אותו. ותני עלה בירושלמי שיעשה ג' נענועים על כל דבר ודבר, והביאו הר"י והרא"ש. ויש בזה כמה שיטות ופירושים, לא ראי זה כראי זה, שיטת הר"י גיאות וסיעתו, ושיטת הר"י. ובשיטת הר"י יש בו ג' פירושים, האי פירוש הרא"ש והבי' פירוש הרמב"ם והר"ן. והגי' פירוש הרמב"ן. ובדבריהם חולקים הגאונים ר"א מפראג ומור"ם [הרמ"א] מורש"ל [מהרש"ל] ז"ל. וגם דבריהם סתומין בכוונתן ע"פ הסוגיא דגמרא, והבאתי דבריהן ב"דרישה" [על הטור] בהלכות לולב סימן תרנ"א וכו'. ואם זה הוא בהלכה זו הקלה, קל וחמר בשיטות וסוגיות ועינים החמורים. ואילו לא נכתבה אלא נמסרה ההלכה עם פירושה מחכם לחכם פה אל פה, לא היה בו מחלוקת ולא היינו צריכים לכלות ימינו במבוכה ופירוש ההלכה.

והיינו עוסקין באותן שעות [שהרווחנו ע"י מיעוט התסבוכת בדברי מפרשים שונים] בלימוד אחר" עכ"ל לענייננו.

ובעצם, הרמב"ם הקדים אותו בפירוש זה. כך לשונו: "וכבר ידעת כי אפילו תורה שבע"פ המקובלת לא היתה כתובה לפני, כפי הציווי המפורסם באומה 'דברים שאמרת לך על פה, אי אתה רשאי לאומרם בכתב' (גיטין ס ע"ב). והרי זו תכלית החכמה בתורה [כלומר: זו היא חכמה מאד מאד]. לפי שהוא הרחקה ממה שאירע בה בסופו של דבר, כלומר ריבוי הסברות והסתעפות השיטות, ומשפטים בלתי ברורים, שיארעו בהסברת [דבר] המחבר, ושכחה שתארע לו. ויתחדשו מחלוקות בין בני אדם ונעשים כיתות ונבוכים במעשה" (מורה נבוכים, ח"א פרק עא). וכן כתב "ילקוט מעם לועז" (פרשת תשא, דף תתשצ"ג, עיי"ש).

זאת אומרת, מה שנהוג בזמננו שכל מחדש חידושים מעלה דבריו על הכתב (ויש מהם המדפיסים לדבריהם) כל זה הוא רק בדיעבד. כי אילו היינו קולטים דברי תורה יפה, והיינו יושבים אצל הרב שלנו שנים מספר כדי לברר אצלו כל השמועות של לימודי התורה, לא היינו נזקקים לחפש בספרים הכתובים מה אמרו מחברים שונים בענין זה. וגם ע"פ חזרות רבות על מה ששמענו, לא היינו שוכחים. אבל כעת שמחמת שעת הדחק (כדי שלא תשתכח תורה מ"ישראל) בחרו חז"ל ברעה המועטת כדי להנצל מהרעה הגדולה, בכל זאת לא נמלטנו מהנזק הגדול שיש בלימוד מפי הכתב, והוא שהדברים יצאו לא ברורים. והוא שכאשר האדם שומע הדיבור החי מפי רבו, הוא שם לב להדגשות, איזה חלק של המאמר הנאמר הוא עיקר ובו מלוא כובד הענין, ואיזה הוא תוספת המתלווה ואינו עיקר. אבל כאשר הדבר בכתב, קשה להבחין. ולפעמים האדם מבין מתוך קריאת העיניים של הרב, מתוך מבע פניו (וכמ"ש מהרש"א על עירובין יג ע"ב אודות רבי שלמד אצל רבי מאיר). וחז"ל הזהירו על זה "ועלו קמי רבייכו, וכי יתביתו קמיה חזו לפומיה" (הוריות יב ע"א). ומפני סיבה זו אמרו לא לסמוך על רב ששת, שמפני שהיה עיור, לא ראה העוויות של פני רבו (ירושלמי, שקלים, סוף פרק ב).

ויש עוד ענין בזה. הלומד אצל הרב החי, יכול לשאול ממנו כל פסקא שלא הובן לו כל צורכו. וישאל שוב ושוב עד שיתברר לו (וגם הרב הרואה תלמידו לפניו, מכוון את אימרותיו כדי שיהיו מובנים לפי רמת הידיעות של התלמיד ההוא). מה שאין כן, הלומד מתוך הספר לא יכול לשאול מפי המחבר שיגיד במלים אחרות מה שכתב, שמא יבין אז יותר טוב. וגם הרב הכותב לפני ציבור עלום, ואיננו יודע מה רמתם התורנית, לא יכול לכוון דבריו לפי תפישתו של אותו הלומד בספרו. הרב חתם סופר (שו"ת על או"ח, סי' ר"ח) מעיר שהכותב ספר לא מפני הצורך ללמד תורה לעם ישראל, אלא מתכוון כמקור לריווח כספים, או מתכוון כדי להגדיל שמו ולהתפאר, עובר על איסור דאורייתא הנ"ל של "דברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרן בכתב". כי רק מפני הדחק התירו, כדי שהתורה לא תשתכח (לפי שפלות רמתנו התורנית, שאין אנו חוזרים מספיק על לימודינו. וגם עצם הכתיבה גורמת לנו לחזור עוד פחות, ולסמוך על הספרים הכתובים). אבל אם אין זאת כוונתנו, עונו גדול. וכבר האריך מהר"ל ("תפארת ישראל", פרק סח) בצורך לא לסמוך על הספרים הכתובים, אלא ללמוד בעל פה. ולכן הדגישו כאן חז"ל מעלה זו של "בשמיעת האוזן" כמבוא להשגת התורה.

[ג] בעריכת שפתיים

ביאר מהר"ל: "שאם מוציא בשפה ערוכה ביותר, מועיל להבנת הדבר היטב. ולא כאשר לומד בלב. וכל שכן שלא במהרה הוא משתכח" (עירובין נד ע"א, ומובא ברמב"ם, הל' ת"ת פ"ג הי"ב) עכ"ל. וכבר העיד הגאון רמ"מ שולזינגר שכאשר למד אצל הגאון הרב מבריסק (ירושלים) בא פעם לביתו לברר סוגיא מסויימת. מבעד לדלת חדרו שמע אותו מסביר בקול רם איזה סוגיא בגמרא. קורא את דברי רש"י ושואל "ומה רצונו במלה זו?" וכן קורא את דברי התוספות ושואל בקול רם "ומפני מה התוספות סגנו דבריהם ככה ולא ככה?". ותמה רמ"מ שולזינגר הנ"ל שלא שמע כלל תשובתו של האדם שנמצא עם הרב בחדר. וגם חיכה זמן רב, עד שיצא האדם השני מהחדר, ותוחלתו נכזבה. כאשר בסוף אזור עוז ודפק בדלת כדי לבקש רשות לשאול, תמה לראות שהרב ישב לבד ובודד בחדר. אז הבין שגם כאשר הרב מבריסק לומד גלמוד, הוא מברר כל מלה ומלה בגמרא, כאילו מדבר למישהו אחר, וברמה פשטנית ביותר. ולא ממהר או מדלג כאילו הדברים ברורים ויודעים. ואמר לו הרב שבכל פעם ופעם שהוא לומד, זה לו כאילו פעם הראשונה, ואינו מיקל על עצמו לטעון "הרי הכל כבר ברור מאלי".

הנה בספר "מדרש שמואל", פי' ר' שמואל אוזיזא (תלמיד האריז"ל) על אבות, כתב כאן: "ואמר בעריכת שפתיים ולא אמר 'בהוצאת שפתיים' כלישנא דקרא ("כי חיים הם למוצאיהם") לרמוז כי לא די במה שיוציאם בפיו פעם או שתיים, רק צריך שיחזור אותו פעמים רבות עד שתהיה ערוכה בפיו ובשפתיו. וכן מצינו במסכת כתובות בפרק נערה (ג.) דקאמר 'תנא מיניה ארבעין זימנין ודמי ליה כמאן דמנחא ליה בכיסתיה'. גם ירמוז שכאשר יחזור הדברים בעל פה, לא יחזור אותם במהירות ובלבול, רק יערוך ויסדר כל חלוקה וחלוקה במקומה וסדרה, וכל דבר ודבר על אופניו, וזה לשון 'עריכה' כשולחן ערוך לפניו" עכ"ל. והוסיף "ענף עץ אבות" "לא די שיוציאם מפיו ב' או ג' פעמים, אלא פעמים רבות עד שיהיו ערוכים בפיו" [בלי היסוס או גמגום].

רש"י הירש בביאורו לברייתא כתב כי אע"פ שהאדם מבין בשכלו את הדבר הנלמד, אם איננו יכול להגדיר אותו במלים שיוציא משפתיו, סימן היכר הוא שלא הבין הענין.

ויש בזה עוד טעם, מדוע חייבים ללמוד תורה לא בקריאה דוממת אלא בקול. לפי כמה פוסקים, האדם הקורא בדממה איננו מקיים מצוה דאורייתא של תלמוד תורה. כך פוסק הגאון מחבר שו"ע הרב בעל התניא (הל' תלמוד תורה, סוף פרק ב.). וראייתו מהסוגיא בברכות (טו ע"ב) שם אמרו "מחלוקת בק"ש [אם קרא ולא השמיע לאוזניו, אם יצא ידי חובתו] דכתיב 'שמע ישראל'. אבל בשאר מצוות [כמו קריאת ההלל וברכת המזון וכו'] דברי הכל יצא. והכתיב 'הסכת ושמע ישראל' (דברים כז)? ההוא בדברי תורה כתיב" עכ"ל. הרי מכאן ברור שאת הציווי בתורה "ודברת בס" (דברים ו, ז) המוסב על מצות לימוד תורה, איננו מקיים בהרהור בעלמא. כמאמר חז"ל "הרהור לאו כדיבור דמי" (ברכות כ ע"ב).

ונלע"ד ראייה נוספת מהגמרא שעיקר המצוה היא בביטוי שפתיים, כי אמרו בברכות (יג ע"ב) שבפרשה שניה כתוב "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בס" (דברים יא, יט) ופירשו חז"ל "והכי קאמר רחמנא: אגמירו בנייכו תורה כי היכי דליגרסו בהו" עכ"ל. והרי ברור מזה שהאדם עצמו הוא ג"כ חייב "דליגרסו בהו" [והרי זה כמו איסור ערוות הבת, שלא כתוב מפורש בתורה, כי למדוהו מקל וחומר מאיסור בת הבת הכתוב מפורש]. והוכחה זאת מוסכמת גם על מאן דאמר שהפסוק "ודברת בס" שבפרשה ראשונה מוסב רק על "קריאת שמע" ולא על תלמוד תורה, כי אנו דנים כאן על "לדבר בס" שבפרשה שניה של ק"ש.

ואמנם, ישנם בזמננו המבינים בדברי הגר"א שבלימוד בהגיון בלב בלבד האדם מקיים מצות תלמוד תורה כשם שמקיים בקריאתו בפיו. חשבו זאת כיון שהגר"א מחייב לברך ברכת התורה גם כאשר האדם מהרהר בלבו בלבד (וזה שלא כפסק השו"ע, הפוסט מברכת התורה כשמהרהר בלבד). אבל הללו לא ירדו לעומק דברי הגר"א. הגר"א ביסס חידושו על סמך הפסוק בספר יהושע (א, ח) "והגית בו יומם ולילה". אבל לא שייך לקיים מצוה דאורייתא ממה שנאמר בספר יהושע! (וכלשון חז"ל "דברי תורה מדברי קבלה לא ילפינן". בבא קמא ב ע"ב). והגר"א רק בא להחמיר, לחייב ברכת התורה גם על ההרהור, ולא בא הגר"א להקל שהאדם היכול לקיים מצוה דאורייתא בדיבורו, כאילו מותר לו לרדת לדרגת מצוה שהיא רק מדרבנן, כי היא ע"י ההרהור בלבד.

וכבר בספר "אוצרות התורה" (פרשת ואתחנן) הארכנו להביא סימוכין לזירוז זה. ויש להוסיף על הנאמר שם דברי מדרש שמו"ר (פרשה מז פסקא ד) "כי על פי הדברים האלה, שתהא יגע בהם בפיד" ועי"ש פי' רד"ל. ופי' מהרז"ו הוסיף "ולא במחשבה בלבד". וע"ע מדרש דברים רבה (ח פסקא ד) שהנמנע מלבטא בשפתיו נקרא "עצלי", והביאו בספר "ארחות צדיקים", סוף שער העצלות.

[ד] בבית הלב (ובספר "מדרש שמואל" הנ"ל גרס כאן "בכוונת הלב")

מפרש מהר"ל: "שיתן דעתו ולבו על הדבר שלומד, ויבין בלבו היטב" עכ"ל. כאשר אין האדם מרוכז בנושא הנלמד, אלא הוא מהרהר בדברים נוספים, איננו זוכה להבין לאשורו. אמרו חז"ל: "בשעה ששמעו ישראל 'אנכי ה' אלוהיך' נתקע תלמוד תורה בליבם והיו למדים ולא היו משכחיך" (מדרש שהש"ר א, יד). ביאור הדבר, שכיון שהשכילו לדעת שאין בעולם שום מציאות חוץ מהקב"ה, ו"אין עוד מלבדו" היו כל רמ"ח אבריהם שקועים בלימוד תורתו. לא הסיחו דעתם לשום דבר אחר, וכך קלטו יפה. ונ"ל סמך לזה ע"י מאמר אחר של חז"ל: "כשנתן הקב"ה את התורה, ציפור לא צווח, עוף לא פרח, שור לא געה, אופנים לא עפו, שרפים לא אמרו קדוש. הם לא נודעו, הבריות לא דברו. אלא העולם שתק ומחריש ויצא הקול 'אנכי ה' אלוהיך'" (שמו"ר כט, ט).

ושמא לזה כיוונו חז"ל שבמתן תורה לא היו ביניהם "חלוקי לבי" (שהש"ר ד, טו). כלומר אילו היתה דעתם נתונה לענינים צדדיים, לא היו מבינים ללימודם. והדרכה יפה זו למדנו מרבנו מחבר "חפץ חיים". כך כתב: "ושמעתי מעשה על גביר [עשיר] אחד ובעל עסק גדול שפירש עצמו לגמרי מהבלי העולם [כדי] לעסוק בתורת ה' יומם ולילה. וחיברו עליו אחיו ובית אביו ואנשי ביתו [אשתו] להחזירו לענינו הראשון, ולא הטה אוזן להם, ונתיאשו ממנו. ושאלוהו האנשים המכירים אותו מכבר לעסקן גדול, באיזה אופן פעל בעצמו שלא להטות אוזן לצעקת אנשי ביתו? ויען ויאמר אליהם: התבוננתי במה שאמרו חז"ל 'אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה' (ברכות סג ע"ב) ופירושו כאילו כבר מת. והיינו שיתבונן בעצמו כאילו כבר גמר כל עסקיו שהיה בכחו [לעשות] וגם גמר בהם את ימי חייו. הביאוהו לדין לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה על כל הענינים שכילה בהם את זמנו להבל ולריק ויצא חייב בדין שלמעלה. והוא צועק: אוי לי, וי לי על רוע מעשי ועל רוע עניני. ואילו בתוך כך הרשוהו שירד תיכף לעוה"ז ויעשה תשובה, בודאי לא היה מתעצל אפילו רגע אחד מזה כלל [ולא היה פונה] לידע מעסק ביתו" עכ"ל שם ("שמירת הלשון", הגה"ה שבסוף פרק רביעי של "שער התורה"). [וחזר על רעיון זה ב"תורת הבית", בהערה שבסוף פרק י"ד ד"ה כתיב בתורה בפרשת ואתחנן "מרמוז לאדם שיחשוב תמיד שאין לו אלא יום אחד לחיות, ובאופן זה בודאי יזרז עצמו לתקן כל מה דאפשר לתקן" עכ"ל].

סגולה שלא ישכח מה שלמד

אמרו חז"ל (ירושלמי ברכות פ"ה ה"א): "הסובר תלמודו, לא במהרה הוא משכח. מה טעם? 'פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך' (דברים ד, ט) עכ"ל. וכיון שיש עונש להשוכח תורתו (אבות, ג) ברור שלא מספיק לו לאדם ללמוד לפי מי פוסקים את ההלכה, או לגרוס את הגמרא כמו שהיא כתובה, אם לא יוסיף מאמץ להבין "מילתא בטעמא". [וזו היא הסיבה שספר "לבוש" על השו"ע כתב טעמים בספרו. וכן כתב הרמב"ם זירוז כזה בענין טעמי המצוות וז"ל: "אע"פ שכל חוקי התורה גזירות הם וכו' ראוי להתבונן בהם וכל מה שאתה יכול ליתן לו טעם, תן לו טעם" (סוף ה' תמורה, פ"ד הי"ג)].

אנו מוצאים שכמה מבני תורה בזמנינו נוהגים בהיפך ממה שנהגו חז"ל. בזמנינו עוסקים רבים בבירור "כיצד פוסקים את ההלכה?" כלומר כשיש לפנינו ש"ך וט"ז, הם חוקרים כפי מי אמרו "הפוסקים" בדורות אחרונים יותר. אבל אינם שואלים ודורשים מפני מה אמר הש"ך מה שאמר, ומפני מה אמר ה"ט"ז מה שאמר? והנה בגיטין (עב ע"ב) בקשו מאחד האמוראים לשאול את הרב כיצד ההלכה, ודחה ואמר "טעמא דר' יוסי לא ידענא, הלכה איבעי מיניה?" כלומר יותר עיקר הוא לדעת מילתא בטעמא [וזוהו הקנין המוזכר בענינו, "בינת הלב"]. ואמנם מי שהוא במדריגה פחותה, ודאי עדיף לשאול כיצד פסק ההלכה מאשר לגרוס הגמרא "זמר בעלמא". וכמובן, אין לת"ח בינוני רשות לשנות ממה שפסקו הפוסקים, אפילו אם אין טעמם נראה לו.

עונש של הבלתי מתבונן

ודבר נורא שמענו מהחיד"א: "לפחות בקריאת המשנה ישתדל להבין פירוש המלות, אף שלא יבין פירוש הענין באמת. שאם לא יבין אף התיבות, יש מי שכתב דאינו נחשב לימוד כללי" ("עבודת הקודש", מורה באצבע, ס"ק מג). וכנראה מקורו ב"מגן אברהם" (לשו"ע או"ח סוף סי' נ'). וכתב שו"ע הרב בעל תניא (ה' תלמוד תורה, פ"ב סעיפים יב-יג) שבלמוד תורה שבכתב "אם מוציא משפתיו, אף שאינו מבין אפילו פירוש המלות מפני שהוא עם הארץ, הרי זה מקיים מצוות 'ולמדתם'. במה דברים אמורים בתורה שבכתב, אבל בתורה שבע"פ אם אינו מבין הפירוש, אינו נחשב לימוד כללי" עכ"ל. וני"ל שזוהי הכוונה של דברי התנא "בבינת הלב".

ארבע הערות:

[א] ההסבר מדוע נחשב ללימוד בתורה שבכתב אע"פ שאיננו מבין, היא מפני שגם מי שמבין, איננו מבין באמת כל עומקם וסיבת כל חזרות הלשון, וחילופי המלים, הם נעלמו ממנו והכל סתרים ורזי תורה, אף שיש מצוה להשתדל להבין. אבל בתורה שבעל פה יש מהלך קרוב יותר להבנת האדם.

[ב] בעל התניא רק התיר חוסר הבנה למי שהוא עם הארץ, ובעל כורחו הוא אנוס. אבל מי שיכול להבין אלא מפני עצלותו, או ממנו שהוא טרוד במחשבות אחרות איננו מבין, עליו לא נאמר

"היתר" זה.

[ג] הגר"ח סולובייצ'יק מבריסק חידש (בביאורו לרמב"ם, ה' תפילה פ"ד) "ואם אין לבו פנוי ואינו רואה את עצמו שעומד לפני ה' ומתפלל [למרות שאיננו מכוון פירוש המלים] הרי הוא בכלל מתעסק דאין לו דין מעשה" עכ"ל. והביא דבריו הגאון רש"י אויערבך ("מנחת שלמה", ח"א תחילת סי' ב) גם לגבי ברכת המזון, שהאומר "ארץ, ברית ותורה, ומלכות בית דוד" והוא כל כך שקוע במחשבות אחרות או שהוא בוהה בהקיץ, ואין דעתו ער לכך שהוא עכשיו אומר ברכת המזון, ספק אם יצא ידי חובת ברהמ"ז, כי הוא "מתעסק" בעלמא ואינו בסוג "מברך". כן נלע"ד שהקורא בתורה ושפתיו פועלות אוטומטית מתוך הרגל הקריאה, ואינו חושב כלל שהוא לומד תורת ה', ודאי איננו בגדר "תלמוד תורה" וספק אם יש לו מצוה, ושמא יש לו גם עבירה של "דבר ה' בזה". לכן יש לעשות כל מאמץ לקרוא למען "בינת הלב".

[ד] וכך משמע לשונו של רבנו בחיי ("כד הקמח", תורה, א, במהד' מוסד הרב קוק, עמ' תכח) "וכבר ידוע כי קריאת התורה מצוה גדולה היא אע"פ שלא יבין מה שקורא [לפי מג"א מדובר כאן רק בתורה שבכתב] כי פעמים שיקרא אדם פרשה אחת מן התורה ולא יתבונן בעצמו מה שקרא כלל, מתוך שהוא מחשב בדברים אחרים. ולכך קריאת התורה כשיודע שהוא קורא מצוה גדולה ושכר גדול יש לו על כך" עכ"ל. ויש לשים לב שהוסיף את המלים "כשיודע שהוא קורא", כי מבלעדי ידיעה סתמית זו פשיטא שאין לו שכר כלל כי הוא "מתעסק" בעלמא.

[ה-1] באימה וביראה

טעם מפני מה אסרו לבעל קרי לגרוס בתורה, כי כתוב "והודעתם לבניך ולבני בניך, יום אשר עמדת לפני ה' אלוהיך בחורב" (דברים ד, ט-י) ואמרו חז"ל "מה להלן באימה וביראה וברתת ובזיע, אף כאן (בדורותינו) באימה וביראה וברתת ובזיע" (ברכות כב ע"א). וכן אמרו על פרישת משה רבינו ששה ימים, "כדי לאיים עליו כדי שתהא התורה ניתנת באימה ברתת ובזיע" (יומא ד ע"ב). "רתת" דומה ל"רטט", רעדה של האברים, מפני התרגשות חזקה. כך לשונו של רמ"א: "ונהגו המדקדקים להתנועע בשעה שקורין בתורה, דוגמת התורה שניתנה ברתת" (שו"ע או"ח סי' מח סעיף א). "זיע" הוא שזיעה מתפרצת על עורו של האדם, מפני רוב ההתרגשות. וכך כותב רבי חיים ויטאל אודות מורו האריז"ל: "גם בענין עסק ההלכה בעיון עם החברים, ראיתי למורי זללה"ה מתגבר כארי בכח בעת שהיה עוסק בהלכה, עד שהיה נלאה ומזיע זיעה גדולה" (ישער המצוות, פרשת ואתחנן, דפו"י דף לג).

ומפרש רש"י מדוע אסרו לבעל קרי לעסוק בתורה, יותר משאר הטמאים? ועונה: "כל הטמאים מותרים בתורה, שאף הם יכולים להיות באימה וברתת. אבל בעל קרי אינו אלא מתוך קלות ראש וזחות הדעת" (ברכות כב ע"א ד"ה מכאן אמרו).

מהו ענין "אימה"? מפרש מהר"ל: "כי האימה כאשר יראה גדולתו של רבו, ומפני זה יש אימה עליו. והיראה כאשר מביט קטנותו ושפלותו והוא ירא" עכ"ל.

ואח"כ מוסיף פירוש הנראה יותר נכון: ויותר יש לפרש באימה וביראה, שיהיה לו אימה ויראה מן הש"י, שיהיה מכיר ערך רוממות הש"י וגדולתו ית', ויכיר ג"כ שפלות ערכו [של האדם], וזהו באימה וביראה" עכ"ל. זאת אומרת, שני הפירושים נותנים אותו ערך ל"אימה" ואותו ערך ל"יראה", רק החילוק ביניהם הוא אם הכוונה אל רבו של האדם והוא בשר ודם, או אל הקב"ה, נותן התורה.

ובאמת שני הפירושים הם אחד. כי "מורא רבך כמורא שמים" (אבות ד, יב). כי מה שהאדם מכבד לאדם זה שהוא רבו, איננו כבוד של גוף האדם ההוא, אלא מפני שהוא המוסר לו תורתו של הקב"ה, הוא כלי המוביל חכמה אלוקית. וזה נרמז במאמר חז"ל "את ה' אלוהיך תירא", לרבות תלמידי חכמים" (פסחים כב ע"ב). והא כיצד אפשר לצרף שום נברא אל עוצמת היראה שלפני הקב"ה? אלא במה שחכמי התורה מוסרים לנו תורה שבעל פה, והם דבקים בדברו יתברך, יש בהם ניצוץ אלוה ממעל. וזהו לשון מהר"ל ("נתיבות עולם" נתיב התורה, תחילת פרק י"א): "כי החכמים הם עצם התורה גם כן". וחוזר שם על ביטוי יחודי זה שבע פעמים! וכנראה זהו פשט מדרש ספרי (דברים יא, יג) "אשר אנכי מצוה אתכם היום, מניין אתה אומר שאם שמע דבר מפי קטן כשומע מפי חכם וכו' ולא עוד אלא השומע מפי חכם כשומע מפי הסנהדרין וכו' והשומע מפי סנהדרין כשומע מפי משה וכו' והשומע מפי משה כשומע מפי הקב"ה, שנאמר ניתנו מרועה אחד" עכ"ל. כי המסורת הרצופה מדור לדור, הרי הוא דבר אלוקים שנמסר מסיני. ולכן האדם צריך

לחוש חרדה. וכך אמרו חז"ל (אבות פ"ב מ"י) "והוי זהיר בגחלתן שלא תיכוה, שנשיכתם נשיכת שועל, ועקיצתן עקיצת עקרב, ולחישתן לחישת שרף", ובמק"א ביארנו. וכך כתב הרמב"ם בפירושו המשניות (סוף אבות) "ואמרו שאין מתקיים מהלימוד אלא מה שנלמד ביגיעה וליאות ויראה מן המלמד. אבל לימוד הפינוק והנחת אינו מתקיים ואין אדם נהנה ממנו. אמרו [חז"ל] בפירוש: 'חכמה שלמדתי באף, היא עמדה לי' (מדרש קוה"ר ב, יב). ולפיכך ציוו על המלמד להטיל אימה על התלמידים ואמרו 'זרוק מרה בתלמידים'" (כתובות קג ע"ב) עכ"ל. נחזור לענין מורא שכינה, עת שהאדם עסוק בלימוד תורה: נביא כאן לשונו הזהב של "מסילת ישרים" (פרק י"ט) לענין אימה ויראה בעת התפילה שהאדם ניגש מול קונו ית"ש:

"אמנם מי שהוא בעל שכל נכון, במעט התבוננות ושימת לב יוכל לקבוע בלבו אמיתת הדבר, איך הוא נושא ונותן ממש עמו ית', ולפניו הוא מתחנן ומאתו הוא מבקש. והוא ית"ש מאזין לו מקשיב לדבריו, כאשר ידבר איש אל רעהו ורעהו מקשיב שומע אליו. ואחר שיקבע זה בדעתו צריך שיתבונן על רוממותו יתברך, אשר הוא מרומם ונשגב על כל ברכה, על כל מיני שלמות שתוכל מחשבתנו לדמות ולהבין. ועוד צריך שיתבונן על שפלות האדם ופחיתותו, לפי חומריותו וגסותו, וכל שכן לפי החטאים שחטא מעודו. כי על כל אלה אי אפשר שלא יחרד לבו ולא ירעש בעודו מדבר דבריו לפני ית', ומזכיר בשמו ומשתדל להרצות לו. והוא מה שאמר הכתוב 'עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה' (תהלים ב) וכתוב 'אל נערץ בסוד קדושים רבה, ונורא על כל סביביו' (תהלים פט). כי המלאכים להיותם יותר קרובים אליו ית' מבני הגוף החומרי, קל להם יותר לדמות שבח גדולתו. על כן מוראו עליהם יותר ממה שהוא על בני האדם וכו'. ואולם היראה הזאת צריך שתתגבר בלב תחילה, ואח"כ תראה פעולותיה גם באיברי הגוף, הלא המה כובד הראש וההשתחויה, שפלות העיניים וכפיפת הידיים, כעבד קטן לפני מלך רב" עכ"ל שם.

הנ"ל הוא תיאור האדם הנבון, עת שניגש להתפלל. וכיצד מתאר רמח"ל את האדם היושב ולומד תורתו של הקב"ה? אחרי שרמח"ל מסביר באריכות כיצד ע"י לימוד התורה האדם משפיע שפע אלוהי על כל היקום, וגם מתקן כל חלקי נפשו של האדם, הוא מסכם:

"כי הנה כל כחה של התורה אינו אלא במה שקשר ותלה [ה'] ית' את השפעתו היקרה בה, עד שע"י הדיבור בה וההשכלה [בה] תמשך ההשפעה הגדולה ההיא [המפורט שם בדבריו הקודמים, עיי"ש]. אך זולת זה לא היה הדיבור בה אלא כדיבור בשאר העסקים, או ספרי חכמות והשכלה בכל שאר המושכלות המציאות הטבעי למיניהם, שאין בה אלא ידיעת הענין ההוא, ואין מגיע ממנו התעצמות יקר ומעלה כלל בנפש הקורא, המדבר והמשכיל, ולא תיקון לכלל הבריאה. ואמנם הנה ההשפעה הזאת הנה ענינה אלוהי כמ"ש, ולא עוד אלא שהוא היותר עליון ונשגב שבענינים הנמשכים ומגיעים ממנו ית"ש אל הנבראים. וכיון שכן, ודאי שיש לו לאדם לירוא ולרעוד בעסקו בענין כזה, כיון שנמצא שהוא נגש לפני אלהיו ומתעסק בהמשכת האור הגדול ממנו [ית"ש] אליו. והנה צריך [א] שיבוש משפלותו האנושי [ב] וירעש מרוממותו ית'. והנה יגל מאד מחלקו הטוב שזכה לזה, אך ברעדה כמו כן. ונכלל בזה שלא ישב בקלות ראש, ולא ינהג שום מנהג בזיון לא בדבריה ולא בספריה. וידע לפני מי הוא עומד ומתעסק [הערה: עיין מסכת תמיד, דף לב ע"ב "שכינה כנגדו"]. ואם הוא עושה כן, אז יהיה תלמודו מה שראוי לו להיות באמת, ותמשך על ידו ההשפעה שזכרנו, ויתעצם בו היקר האלוהי, וימשך תיקון והארה לכל הבריאה. אבל אם תנאי זה יחסר ממנו, לא תמשך ההארה על ידו, ולא יהיו דבריו אלא כשאר כל הדיבורים האנושיים, הגיונו כקורא אגרת, ומחשבותיו כחושב בדברי העולם. אדרבא, לאשמה תיחשב לו שקרב אל הקודש בלי מורא, ומיקל ראשו לפני בוראו [ב]עודו מדבר לפניו ומתעסק בקדושתו ית'. ואולם לפי מדריגת המורא ושיעור הכבוד והזהירות בו, כן יהיה שיעור יקר הלימוד ומדריגת ההשפעה הנמשכת על ידו" עכ"ל ("דרך הי", חלק רביעי, פ"ב ס"ק ה).

[ז] בעונה

מהר"ל כתב שמכל המדות כדי לזכות לקנין התורה העיקר הוא העונה ("נתיבות עולם", נתיב התורה, תחילת פרק ב). והוא מדגיש שלא זכה משה לקבל את התורה אילולא מדתו הרוממה של עונה (פ"י על אבות, פרק ו, "ומלבשתו עונה", דף רפב). והביא דברי חז"ל "מה מים מניחים מקום גבוה והולכין למקום נמוך, אף דברי תורה אין מתקיימין אלא במי שדעתו שפלה" (תענית ז' ע"א). זאת אומרת, מי שהוא גס רוח, לא רק שישכח דברי תורה, אלא מלכתחילה לא יבין כהוגן

בלימודו. וכך אמרו "כל המתיהר, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו" (פסחים סו ע"ב) והביאו שם מעשים מגדולי עולם.

מעשה פלא יש בירושלמי (יבמות פ"ב ה"ו). בני העיר סימונייא בקשו מרבי שישלח להם בן אדם שיהא להם דרשן, דיין, חזן, מלמד תינוקות וגם מלמד תורה שבעל פה, כלומר למלאות כל צרכיהם. שלח להם את לוי בן סיסני [עייין עליו גדולות ונצורות, בירושלמי תענית פ"ג ה"ח]. כיון שהגיע אליהם, עשו לו במה גדולה והושיבו אותו עליה. שאלוהו שלש שאלות, בין בהלכה ובין באגדה, ולא ידע להשיב. חזרו בני העיר אצל רבי והתלוננו "זה מה שבקשנו ממך?" ענה להם רבי: "בחייכם, שלחתי לכם בן אדם שיש לו כשרונות כמוני!". שלח רבי שישוב לוי אליו, ושאל אותו אותן שלוש השאלות, והפעם הזאת לוי ידע מה לענות. תמה רבי, "אם כן למה לא ענית אז כששאלוך?" ענה: "עשו לי במה גדולה והושיבו אותי עליה, וטפחה רוחי עלי [מפרש "קרבן העדה": "גבה רוחי ושכחתי"] עכ"ל. מכאן שהענוה גורמת לחכמה, והגאוה גורמת לסילוקה.

מעשה משה רבינו בהר סיני יהיה לנו לעיניים. הפסוק אומר "ויתן [ה'] אל משה ככלותו לדבר אתו בהר סיני" (שמות לא, יח). אמר ר' יוחנן: בתחילה היה משה למד תורה ומשכחה, עד שניתנה לו במתנה שנאמר "ככלותו" (נדרים לח ע"א) עכ"ל. אנו מתארים לעצמנו עוגמת נפש של משה משך אותם ארבעים יום. כל יום, הלימוד החדש מחק או טשטש מה שלמד מאתמול. ומשה רבינו ידע כי ברדתו ארצה, ישאלוהו שאלות בתורה ולא ידע מה לענות. כסתה כלימה פניו. וככל שהזמן התקרב לגמר ארבעים יום, כך נקוטה נפשו. וכאשר הגיע לשיא הצער, אזי ניתנה לו התורה במתנה!

ועוד מעשה פלא שמענו על משה רבינו. מפני כעסו שכח דין בקרבנות ונזף לשוא באלעזר ואיתמר (ויקרא י, יז) ואח"כ אהרן השיב לו שעשו כהוגן, "וישמע משה וייטב בעיניו" (ויקרא י, כ). מביא רש"י בשם תורת כהנים: "הודה, ולא בוש לומר 'לא שמעתי' [אלא כך: שמעתי ושכחתי] – שפתי חכמים". שם]. כלומר יש הבדל בין אם האדם מתנצל "לא שמעתי ולא אמרו לי דין זה" לבין המודה "שמעתי, אבל מפני התרשלותי שכחתי מה שכבר שמעתי". משה נהג ענוה וביטא את המאמר השני. אבל יותר מזה. בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל כתוב בפסוק זה כי משה שלח כרוז בכל מחנה ישראל (לפני ששים רבוא איש) "אני הוא שנעלמה ממני הלכה, ואהרן אחי הזכיר אותה לי". הרי תיקון נפלא ביותר ומעשה ענוה מובהק.

וההסבר כיצד זכה משה לתורה, פשוט כדברי מהר"ל (חידושי אגדות, על שבת פט ע"א, "תורה היכן היא?") כי רק כאשר משה אמר "וכי מי אני שנתן לי הקב"ה תורה?", אז זכה לה. כי התורה לא תתחבר לגס רוח. כך לשון "מדרש שמואל" (על הברייתא הזאת): "כי לכך זכה משה שניתנה תורה על ידו, לפי שהיה עניו מכל האדם אשר על פני האדמה".

ויש לכך יישום פשוט, שלא יתבייש האדם לשאול בתורה גם ממי שהוא קטן המעלה ממנו. אמרו במדרש: "ומה מים אין אדם גדול מתבייש לומר לקטן 'השקיני מים'; כך דברי תורה אין הגדול מתבייש לומר לקטן 'למדני פרק אחד, דבר אחד, פסוק אחד, ואפילו אות אחת' (מדרש שיר השירים א, יט; וע"ע במד"ר ד, כ).

עוד יש צורך בענוה, שהאדם לא יתבייש להודות "טעיתי". כי כאשר החכם פוסק איזה דין, או מציע איזה פירוש, והדברים מתפרסמים בשמו, קשה לו מאד לחזור בו ולהודות על טעותו. ועלינו ללמוד ממעשה רבא שהודה "דברים שאמרתי לכם, טעות הן בידי" (עייין שבת סג ע"ב, עיי"ש גליון מהר"י פיק בצד הדף, מביא עוד י"ד מקומות בש"ס לביטוי זה). ובדומה לזה יש בירושלמי, שכאשר בקשו שימנו להם רב מורה הוראה, שלחו וצירפו כתב שבו: "שלחנו לכם אדם גדול שאינו בוש לומר 'לא שמעתי' (ירושלמי נדרים פ"י ה"ח).

ועוד יש צורך ענוה שהאדם יעריך כראוי מה הם מגבלות שכלו, לבל יסמוך יותר מדאי על כשרונותיו, ויגש בענוה ובמורא אל המורשת שמסרו לנו רבותינו הקדמונים.

מהר"ל ("נתיבות עולם", נתיב ענוה, פרק ז) מזהיר שתלמידי חכמים נכשלים בחוסר ענוה יותר משאר הבריות, כי הם מכירים גודל המעלה שיש בתורתם. ועל זה בא אותו סיפור פלא בענין ר"א בן רשב"י (תענית כ ע"ב עיי"ש).

[ח] בשמחה

כתב מהר"ל: "כי השמחה מדה גדולה. כי כאשר האדם הוא בשמחה הוא בשלימות וע"י זה מקבל התורה שהיא שלמות האדם. וכאשר האדם הוא בצער אז הוא בחסרון, אינו מקבל התורה"

(אבות, דף רצז).

וכך כתב האריז"ל: "יחשוב בשכלו כאילו בעשותו אותה המצוה ירויח אלף אלפים דינרי זהב, ויהיה שמח בעשותו אותה מצוה בשמחה שאין לה קץ, מלב ומנפש ובחשק גדול כאילו ממש בפועל נותנים לו אלף אלפים דינרי זהב וכו' וכו'. וכפי גודל שמחתו באמת ובטוב לבב הפנימי, כך יזכה לקבל אור עליון. ואם יתמיד בזה אין ספק שישרה עליו רוח הקודש" ("שער המצוות", דף ב', והסיפא הועתק ל"משנה ברורה", סי' תרסט ס"ק יא.). ובאמת זהו פשטא דקרא "שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב" (תהלים קיט, קסב). "טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף" (קיט, עב). וכתב רבנו יונה (על משלי ד, סוף כא) "ויקבל שכר על השמחה, כי השמחה במצוות מעיקרי העבודה". והוסיף מחבר ספר חרדים (ר"א אזקרי) בענין ארץ ישראל "וידוע שעיקר שכר המצוה [היא] על השמחה הגדולה בה" עכ"ל.

בספר "ארחות צדיקים" כתב "בעת שיעשה המצוה ישמח בלבו על שזכה להיות עבד למלך העליון וכו' וכל העושה המצוות בשמחה יש לו שכר אלף ידות יותר ממי שהמצוות עליו למשא" (שם, שער השמחה).

כתב "ענף עץ אבות" "התורה והשמחה אחים הם ולא יתפרדו, כי 'פקודי ה' ישרים משמחי לבי' (תהלים יט, ט). מבאר רש"י הירש (בביאורו על אבות) שאמנם חיי האדם הם מלאים תהפוכות, בעיות וסיבוכים. אבל המכיר שבכל דבר ודבר יש בו אופן של "מצוה" כיצד להגיב וכיצד להתייחס לכל מצב מסויים, הרי הוא בשמחה שבכל מעשה ומעשה הוא מקיים מצות ה' להיות נאמן לתורתו. וכך תהיה לאדם שמחה על כל מלה נוספת שמבין יותר טוב בתורת ה', וישיש על ההתקדמות שלו במלאכת הקודש.

וידוע שלפעמים האדם נעצב, במיוחד בעת שמתפלל על צרכיו ועל בעיותיו האישיות. הזהיר על כך האריז"ל: "אמנם בעת שמתוודה הוידוי ומפרט חטאיו, אז טוב להתעצב לבד [כלומר אך ורק אז]. אבל בשאר התפילה נמשך לו נזק נפלא [כלומר: נורא] גדול ע"י עצבותו. אבל צריך להראות לפניו ית' הכנעה גדולה באימה ויראה, אמנם תהיה בשמחה יתרה וגדולה בכל האפשר[ות], כדמיון העבד המשמש את רבו בשמחה יתרה. ואם משמשו בעצבות, עבודתו נמאסת לפניו. וכמעט שעיקר המעלה והשלמות והשגת רוח הקודש תלויה בדבר זה" ("שער הכוונות", דף ב).

וכן כתב הגר"א (בביאורו לספר תקוני זהר, דף סו ע"ב ד"ה דאיהי מום) "נשמתא ושכינתא לא שריא על אתר פגום. אבל לילית היא שריא על אתר פגום וכו' וכו' ולכן העצבות היא מום, דעצבון היא לילית, יללה טחול והיא מום. וכל אשר מום בו לא יקרב למקדש. ולכן הנכנס למקדש צריך שמחה" עכ"ל. [וע"ע בזה עצות, בספר "תניא", פרק כ"ו].

נ"ל כי שרש ההסבר להנ"ל הוא שהאדם המדוכא בעצבות הוא "מורד" במלכות שמים ואיננו מקבל בלב טוב מה שה' גזר עליו. כי המאמין האמתי יודע כי כל אשר עשה ה', הוא לטובתו של האדם. "כל דעביד רחמנא, לטב" (ברכות ס ע"ב). ודאי כי לעיני בשר ודם אין הדבר גלוי. אבל המאמין לא יכחיש. ולכן דוד המלך, למרות כל מצוקותיו, שנרדף על חייו, ופרשו ממנו כמה מחכמי הסנהדרין, והיה גולה וסורה במדבר שומם, ולקחו ממנו אשתו מיכל, וגם מלך מואב הרג לאביו ואמו ואחיו; הצהיר לפני ה': "וראה אם דרך עוצב בי?" (תהלים קלט, כד). וקיים בעצמו "כגמול עלי אמו" (תהלים קלא, ב עיי"ש פי' מצודות). וע"ע בזה דברי מהר"ל ("גבורות השם", סוף פרק ז).

כיצד היא דרך המלך להגיע לידי שמחה זו? היא בשלוות נפשו של האדם שהוא זכה להיות מעבדי הקב"ה. כך לשונם של חז"ל: "כשתהא עומד להתפלל, יהא לבך עליך שמח שאתה עובד לאלוהים שאין כיוצא בו" (ילקוט שמעוני, תהלים, פרק ק'). זאת אומרת "אשרינו ומה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו ומה יפה ירושתנו".

וכך כתב הרמב"ם: "כי האמונה בה' והשמחה באותה האמונה, שני מצבים לא ייתכן שיסורו ולא ישתנו לעולם מכל מי שהושגו לו" ("מורה נבוכים", ח"ב פכ"ט). כלומר האדם היודע מה עיקר בעולם, שאין מציאות אמיתית כי אם להקב"ה בלבד ("אין עוד מלבדו") ושהאדם הלומד תורתו הוא הנדבק בה', כמה לבו שמח עליו. "והיו הדברים שמחים כנתינתם מסיני" (ירושלמי חגיגה פ"ב ה"א). ולכן כתב ה"חזון איש": "אין כל עצב בעולם למי שמכיר אור האורות של האמת" ("אגרות", ח"א פסקא לו). ועל זה אמר דוד "אנכי אשמח בה'!" (תהלים קד, לד).

וכך כתב הגר"ח ולוז'ין "כי הלומד בשמחה, בשעה אחת ילמד יותר הרבה ממה שילמד כמה שעות בעצבות" ("רוח חיים", על מאמר חז"ל זה). וכך כתב ר' דוד (נכדו של הרמב"ם) בספרו "מדרש

דוד" לפי שהעצבות והדאגה תחשיך השכל והראיה" (דף קכז). ובודאי יש ללמוד בקול במנגינה של שמחה.

[ט] בטהרה

פרט זה ("טהרה") איננו מופיע ברוב הגירסאות (בנוסח ש"ס וילנא, ובמסכת כלה רבתי, תנא דבי אליהו זוטא פי"ז, ובמחזור ויטרי, ולא ברשימת "תפארת ישראל". אבל היא נמצאת בסידור התפילה, והיא מצויה ב"מדרש דוד" (של פי' נכד הרמב"ם על אבות) וכן בפיי' מהר"י עמדין על אבות. ולכן העתקנוה.

כך כתב רבי דוד (נכדו של הרמב"ם) "ושיהיה טהר לבי". קיצר בדבריו ולא ביאר. ויש לפנינו שני אופנים לבאר מה הוא "טהר לבי". נתחיל בדברי רמח"ל: "הטהרה היא תיקון הלב והמחשבות, וזה הלשון מצאנוה אצל דוד 'לב טהור ברא לי אלהים' (תהלים נא, יב) וענינה שלא יניח האדם מקום ליצר במחשבותיו, אלא יהיו כל מעשיו על צד החכמה והיראה ולא על צד החטא והתאוה" וכו'. ומבאר שהעושה מעשים שהם טובים, אבל בכוונה לא לשם ה', איננו נחשב "טהור". כי הלומד תורה או מקיים מצוות, וכוונתו להרוויח כבוד או ממון, עליו אמרו חז"ל "נוח לו שנהפכה שלייתו על פניו" (ירושלמי ברכות פי"א ה"ה). ויש מין אחר שלא לשמה, שהוא עבודה על מנת לקבל פרס (כלומר שכר מאת ה', או בעוה"ז או בעוה"ב) ועליו אמרו "לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות אפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה" (פסחים נ ע"ב). אך על כל פנים, מי שלא הגיע עדיין מתוך שלא לשמה אל לשמה, הרי הוא רחוק משלימותו" ("מסילת ישרים", פרק טז).

הרי חלוקה ברורה בין שני סוגי "לא לשמה". לשם הטבה מהבריות, עליו הקללה האיומה "נהפכה שלייתו", ויש עדיף ממנו, לשם פרס מהקב"ה. ושניהם נחשבו "לא לשמה" אלא יעשה הדברים מתוך אהבת ה' ויראתו, וישתמש לפעמים במחשבת יראת העונש או בתקוות הגמול, כדי להתגבר על יצרו הרע לעת שהמצב בשפל.

וידוע ששיטת התוספות (ברכות יז ע"א) אינה כן, אלא הקללה של "נהפכה שלייתו" נאמרה רק על הלומד לשם קנטור, ולא נאמרה על הלומד לשם כבוד או לשם כסף, כדעת "מסילת ישרים". אבל המדקדק במעשיו יחמיר כמו דברי רמח"ל, כי לכך נוטים דברי הרמב"ם, הרא"ש, הריטב"א, מהר"ל, והגר"א, כמו שביארנו ב"אוצרות המוסר" (עמ' 696).

ויש עוד פירוש של "טהרה", כדברי מהר"י אברבנאל ("נחלת אבות") "שצריך התלמיד בעת לימודו שיהא טהור לב ולא ירדוף אחר הנשים ושאר המותרות, כי טבע התאוה לבלבל השכל. ולכן אמרו חז"ל על הפסוק "יראת ה' טהורה, עומדת לעד" (תהלים יט, י) זה הלומד תורה בטהרה. מאי היא? זה נושא אשה ואח"כ לומד תורה" (יומא עב ע"ב). ומפרש רש"י: ניצול מהרהור עבירה". וכך זה אחד מהעצות שלימד רבי עקיבא לרשב"י, עת שישב בבית הסוהר: "מצוה וגוף טהור, [זה] נושא אשה ולו בנים" (פסחים קיב ע"ב).

ודאי שחז"ל לא היו מאושרים מהמצב בזמננו שבחורים נושאים נשים רק כעבור גיל כ"ג או אפילו כ"ה. וכמה גערו במאחרים: "בן עשרים שנה ולא נשא אשה, כל ימיו [בהרהור] עבירה וכו'. עד עשרים שנה יושב הקב"ה ומצפה לאדם מתי ישא אשה. כיון שהגיע כ"ג ולא נשא, אומר [הקב"ה] תיפח עצמותיו!" (קידושין כט ע"ב).

ודאי היה פעם שיקול כלכלי שהבחור לא ישא אשה בטרם למד מקצוע בכדי לפרנס את עצמו. אבל היום שיש מושג של תמיכה ע"י הציבור, ע"י שילמד ב"כולל", הבעיה פחותה. והטענה הנשמעת לפעמים שבהבחור איננו מבוגר בנפשו, איננו תמיד נכונה. "עבודתן מכשרתן" (יומא יב ע"ב). תוך כדי חיים משותפים חיוביים, האיש והאשה מתבגרים לקיים את תפקידם.

כך כתב מהר"י עמדין על פסקא זו שבברייתא: "בטהרה, שישא אשה ואח"כ יעסוק בתורה בטהרת המחשבה, שלא יטרד בהרהורים רעים וכדאמר רב חסדא "האי דעדפינא מחבראי, דנסיבנא בשיתסר" וכו' (קידושין כט ע"ב). והוא העתיק דבריו מן "מדרש שמואל" (רי שמואל אוזיידא, תלמיד האריז"ל) לפסקא זו, המוסיף "כי התורה טהורה וקדושה ואינה חלה במקום טומאה".

אמנם על השאלה "ריחיים בצוארו ויעסוק בתורה?" (קידושין כט ע"ב) ענו חז"ל "הא לן והא להו". ונחלקו רש"י והתוספות למי נאמר להקדים לשאת אשה, לבני א"י או לבני חו"ל? אבל מהר"ל ("חידושי אגדות", שם, ושוב "נתיבות עולם", פרישות, סוף פ"ב) מבאר "ופירוש זה כי

בא"י שהיא ארץ קדושה שם היה התורה יותר מן בני בבל ושם היו מתמידים בתורה כמו שידוע בכמה מקומות כי עיקר התורה היה [גם בזמן חז"ל] בארץ ישראל. ושם ילמד תורה ואח"כ ישא אשה, כי תורה זאת תהיה מגין עליו כמ"ש 'אם פגע בך מנוול זה, משכהו לבית המדרש' (קידושין ל ע"א) והיו בטוחים [כין] כאשר ילמוד תורה בתמידות, לא יהיה שולט בו יצר הרע. אבל בבבל שלא היה שם כל כך התורה בתמידות, יש לחוש שיהיה מגרה בו יצר הרע" (עכ"ל).

ומשמעות דברי מהר"ל שכל עוד התלמיד שקוע יפה בלימודיו, והוא שליט על יצרו, מותר לו להתאחר. לפי דעת "חפץ חיים" בספרו "מצוות הקצר" (מצוות פרו ורבו) מותר לו להתאחר עד גיל כ"ד שנה. וכך לשון השו"ע (אבהע"ז סי' א, סעיפים ג, ד) אחרי שכתב גיל עשרים כנ"ל: "ומיהו אם עוסק בתורה וטרח בה ומתיירא לישא אשה כדי שלא יטרח במזונו ויתבטל מן התורה, מותר להתאחר. ומי שחשקה נפשו בתורה כבן עזאי וכו' והוא שלא יהא יצרו מתגבר עליו" עכ"ל. ובכך, אותו התלמיד צריך לבחון בעצמו. אם אין יצרו מתגבר, סימן הוא שמותר לו להתעכב. ואם ח"ו הוא נכשל לעתים קרובות, אין לו היתר להתעכב.

וכך כתב הרמב"ם, כשדן על הריחוק מאיסורי העריות וההרהורים האסורים: "וכן ינהג להתרחק מן השחוק וכו' ולא ישב בלא אשה שמנהג זה גורם לטהרה יתירה. גדולה מכל זאת אמרו, יפנה עצמו ומחשבתו לדברי תורה וירחיב דעתו בחכמה, שאין מחשבת עריות מתגברת אלא בלב פנוי מן החכמה" (ה' איסורי ביאה פכ"ב הכ"א).

ומקורו באבות דרבי נתן (תחילת פרק עשרים) "כל הנותן דברי תורה על לבו, מבטלין ממנו הרהורי שטות, הרהורי זנות, הרהורי יצר הרע וכו' וכל שאינו נותן דברי תורה על לבו, נותנין לו הרהורי שטות, הרהורי זנות, הרהורי יצה"ר" וכו'. וכל אחד יעיין במצבו, וידע מה להחליט.

[י] בשימוש חכמים

כתב על כך "תפארת ישראל": "שע"י שיהיה תמיד סביב להם כשישמש להם, ילמד ממעשיהם מהלכה למעשה, וכאומרם ז"ל 'גדול שימושה של תורה יותר מלימודה" (ברכות ז ע"ב). עכ"ל ומבאר מהרש"א (ברכות ז' ע"ב) "הוא מבואר דיש כמה הלכות שאדם לומד מרבו שאינן למעשה כדאמרין בכמה דוכתיין, ומשום הכי קאמר דגדולה שימושה, שרואה רבו הלכה למעשה" עכ"ל. אופן אחר פירש מהר"ץ חיות בגליונו לברכות שם: "דלימוד כזה נשרש בלב הרואה, וגדולה מלימוד ע"י (שמועה) [שמיעה], כן ראיתי בשם הגאון החסיד מוילנא" עכ"ל. אבל בספרו של תלמיד הגר"א "אמרי נועם" (על ברכות) שהביא בשמו, כתב "מפני שלא המדרש עיקר אלא המעשה (אבות, א) וכאשר משמש את הגדולים הוא רואה הלכה למעשה, מה שאין כן בלימוד קודם שיבוא לפסוק [ה]הלכה, צריך ללמוד בכל הש"ס, ולחכמה בינה ודיעה להבין ולהכריע" [בין השיטות] עכ"ל.

הוסיף על כך מהר"י עמדין (בפירושו על אבות) "שע"י השימוש אינו זז מרבו [ולא רק נמצא אצלו בזמן שמגיד שיעור] כמ"ש ביהושע משרת משה 'לא ימש מתוך האהל'. ע"י כן רואה ויודע כל הנהגות רבו גם בדרך ארץ [הערת המלקט, כמו שציין בברכות ז' מהר"ץ חיות למעשה המובא בברכות סב ע"א] אין דבר נעלם ממנו. וכן 'אפילו שיחתן של תלמידי חכמים צריכין לימוד' (סוכה כא ע"ב). לכן תמצא (להקודמים) [להקדמונים] אשר היו יראים וחרדים לדבר ה', שהיו מחבבין אפילו ענינים קלים ודיבור של חול ששמעו מרבותיהם, כמ"ש בתשב"ץ ובספר מהרי"ל וכו' (עיי"ש המשך דבריו).

לכן כותב הרמב"ם ב"ספר המצוות" (מצוה ו') "שציונו להתחבר עם החכמים ולהתייחד עמהם ולהתמיד בישיבתם בכל אופן מאופני העבודה והחברה, במאכל ובמשתה ובעסק, כדי שיגיע לנו להדמות במעשיהם ולהאמין האמתיות מדבריהם. והוא אומרו [בתורה] 'ובו תדבק' עכ"ל. וחזר על כך ב"משנה תורה: "מצוות עשה להדבק בחכמים ותלמידיהם כדי ללמוד ממעשיהם כענין שנאמר 'ובו תדבק' וכי אפשר לאדם להדבק בשכינה? אלא כך אמרו חכמים בפירוש מצוה זו 'הדבק בחכמים ותלמידיהם' וכו' וכו' וכן ציוו חכמים ואמרו 'הוי מתאבק בעפר רגליהם ושותה בצמא את דבריהם' (אבות א).

וכך מקורו במדרש ספרי (עקב, פסקא מט) "ולדבקה בו", וכי היאך אפשר לו לאדם לעלות במרום ולהדבק בו? וכו' אלא הדבק בחכמים ובתלמידים ומעלה אני עליך כאילו עלית למרום ונטלתה" עכ"ל. [וע"ע דברי מהר"ל בפירוש "בשימוש חכמים" בברייתא זאת, דף רצז].

[יא] בדיקוד חברים [וי"ג בדיבוק חברים]

יש כמה בדורנו שהתרגלו ללמוד גלמוד, בלי חברותא. לפעמים זה מחמת אונס מסויים, אבל סוף כל סוף, נזק יש בהצלחת הלימוד. כך אמרו חז"ל: "מה ברזל זה אחד מחדד את חברו, אף שני ת"ח (1) מחדדין זה את זה בהלכה וכו' למה נמשלו דברי תורה כאש? לומר לך מה אש אינו דולק ביחידי, אף דברי תורה (2) אין מתקיימין [בזכרון] ביחידי וכו'. מה דכתיב 'חרב על הבדים ונאלו' ולא עוד אלא שמתפשין ולא עוד אלא שחוטאין [יש כאן שלשה עונשים: חרב, נהיים טפשים, וחוטאים לשמים] (תענית ז ע"א).

ואמנם יש לשאול, והרי יש מגדולי ת"ח שמצבי חייהם גרם להם ללמוד תורה בבדידות ואעפ"כ אנו רואים נפלאות מתורתם? אבל פשוט הדבר שאילו היו לומדים בצוותא עם חברותא היתה מדריגת תורתם בדרגא נפלאה עוד יותר. והוא דומה למאמר חז"ל שת"ח הנמצא בא"י עולה בדרגא כפולה ממצבו בתורה אילו היה בחו"ל (כתובות עה ע"א) וזאת מפני ד"אורא דא"י מחכים" (ב"ב קנח ע"ב). והרי ראינו עשרות גדולי עולם שהיו בחו"ל! התשובה לכך היא כי אילו אסתיע מילתא והיו עולים לא"י אזי היתה מדריגת תורתם פלאית הרבה יותר מאשר זכו בפועל. וכן אמרו חז"ל "עשו כיתות כיתות ועסקו בתורה שאין התורה ניקנית אלא בחבורה" (ברכות סג ע"ב). וכיון שלא אמרו משפט פשוט חיובי וקצר "תורה ניקנית בחבורה" אלא הוסיפו את המלים "אין וכו' אלא" משמע שבלי תנאי זה, אי אפשר כלל להצליח בקנין התורה. (וכן אמרו "מרבה ישיבה, מרבה חכמה" – אבות, א).

נביא כאן שני נימוקים להכרח הלימוד עם חברותא, ע"פ נגלה וע"פ נסתר. "ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים" (שמות יז, ח) ואמרו במכילתא שם, מפני שרפו ידיהם מהתורה. וצ"ע להבין דבריהם כי פירוש "רפיון" ידוע, אבל מה שייכות "ידיים" לכאן? שמא יש לפרש ע"פ סוטה (ז): בענין יהודה: "ולא הוה קא מעיילין ליה למתיבתא דרקיע וכו' ולא הוה קא ידע משקל ומטרח בשמעתא בהדי רבנן, [עד שהתפלל משה] "ידיו רב לוי" (דברים לג, ז). ואף שם צ"ע מה ענין "ידיים" לכאן?

אלא מצאנו בירושלמי (הוריות פ"ג ה"א) שר' יוחנן בא לבית המדרש ולא פתח בדברי תורה. וכאשר רבי יהודה נשיאה שאל אותו "למה?" התחיל לטפוח באויר ביד אחת בלבד (וכאילו להפגין שחסרה לו יד שניה), והסביר שבלי נוכחותו של ריש לקיש איננו יכול לדון בדברי תורה (עכת"ד). ועיין ב"מ פד ע"א על צערו של ר' יוחנן כשחסרו לו שאלותיו של ריש לקיש. פירוש הדבר שללא שקלא וטריא [וכן הוא הגירסא בשאילתות, פי מקץ, פסקא ק"ל, "משקל ומטרא"] והוא לדעת מה לחייב ומה לשלול ("שמאל דוחה וימין מקרבת", סוטה מז ע"א) בלי זה אי אפשר לברר דברי תורה בצלילות ובשלמות. דימוי זה ליד ימין וליד שמאל נמצא במהר"ל ("נתיבות עולם", תורה, סוף פרק ו). ובכן יפה היא המליצה "רפו ידיהם מהתורה", כי נתרפו מהלימוד בעיון "אסוקי שמעתא אליבא דהלכתא", כי לא למדו בצוותא. כמו שר' יוחנן התלונן שאיננו שומע ביקורת על דבריו, את הסברא הנגדיית, כדי לברר בדיוק איזו סברא לקרב ואיזו לדחות. ע"י דו שיח והוויכוח בין שנים הלומדים יחד, מתבררת האמת. וכאשר האדם לומד גלמוד, אין לו "קושיות" והכל אצלו "חלק" (ח' מנוקדת קמץ).

וסוד הדבר נמצא במהר"ל ("נתיבות עולם", תורה, תחילת פרק ו): "כי השכל (אצל הלומד ביחידות) עומד בגוף וצריך שיהיה שכל נבדל מן הגוף. ואם הוא לומד תורה ע"י החבורה, שכל אחד מוציא שכלו אל אחר ואחר מקבל אותו, ואצל האחר שקיבל מן חברו הרי אצלו הוא שכל נבדל" עכ"ל. נראה פירושו שכל אדם מבין השכלותיו לפי יחס נסיונות החיים שעברו עליו, לפי התרשמותו ולפי נטיותיו האישיות. ולכן אין אצלו אותן המושגים בטהרתם אלא הם מעורבבים עם רשמי הכרה של האיש הלומד. רק כאשר הוא צריך להסביר את הענינים למישהו אחר, והרי לשומע אין אותן נסיונות העבר וגם לא רשמי התודעה שיש אצל המדבר, לכן הוא שומע מושגים ועיונים "כשלעצמם" שהם מנוקים וטהורים מן אותן דיעות קדומות שהיו אצל המדבר. ואז הם בדרגא גבוהה יותר של "תורה".

[יב] בפלפול התלמידים

ישנם ת"ח שהם בזים לתת מזמנם ללמוד עם תלמידים שהם פחותים בהבנה מהם, וטענה בפיהם "חבל על הזמן". להם יאה להזכיר דברי חז"ל: "למה נמשלו דברי תורה כעץ? וכו' לומר לך מה עץ קטן מדליק את הגדול, אף ת"ח קטנים מחדדין את הגדולים. דאמר ר' חנינא: הרבה תורה למדתי

מרבתי, ומחברי יותר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולם" (תענית ז ע"א). ושבתו חז"ל לרבן יוחנן בן זכאי "שלא הניח מקרא ומשנה גמרא הלכות ואגדות דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים וכו' וכו' (סוכה כח ע"א) ואעפ"כ "לא פתח אדם דלת לתלמידי אלא הוא בעצמו" (שם). כלומר כאשר הגיעו ללמוד אצלו, לא שלח אחר להכניס אותם פנימה, אלא נהג בהם כבוד גדול [ועונה] שהוא עצמו טרח לקראתם. ולמה? כי ידע ממעלתם אע"פ שהיו תלמידי.

(ע"ע בזה גערת חז"ל לדוחים תלמיד המבקש ללמוד אתו, בתמורה דף טז ע"א. ועיין הרחבה במדרש ויק"ר תחילת פרשה לד, האומר לתלמיד המבקש ללמוד אתו, "לך עם דכוותך!". "מי שעשה לזה חכם, יכול לעשותו טיפשי")

וכל זה בא מפני שאיננו מבינים כראוי שעיקר התורה היא "ללמד", ולא רק "ללמוד". כך מבואר ברמב"ם המתחיל הלכות תלמוד תורה בדיני "ללמד" (פ"א הלכות ב-ד) ורק אח"כ מביא את התולדה "ללמוד" (בהלכות ח-יב). וזה מפורש במקרא, קודם כל ה' ציוה "ושננתם לבניך" ורק אח"כ "ודברת בס" (דברים ו, ז). וזה מוסבר במהר"ל (על אבות, פרק ד', הלומד על מנת ללמד, דף קעב).

הרב מצליח בלימודו יותר, מפני התלמיד

מסופר על הנצי"ב שכמעט אף פעם קרא למישהו "תלמידי". ואף שהיה ראש ישיבה בלוצ'ין לארבע מאות תלמידים, כותב ב"מרומי שדה" (על ברכות יא.) "ובלומדי מסכת סוכה עם החברים". והרי כך שיבחו חז"ל את משה רבנו שהשווה יהושע אליו באומרו "בחר לנו אנשים" (מכילתא, סוף בשלח). והכל מפני הציווי "יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך" (אבות, ד). טעם הדבר הוא שאין הרב יודע מי מהם למד מהשני יותר, הרב או התלמיד. כי מבלעדי שאלותיו של התלמיד, לא היה הרב מפתח חכמה מפוארה.

המורה לדורות הרי הוא הרמב"ם. נביא כאן לשונו (בענינו) במלואה. "כשם שהתלמידים חייבין בכבוד הרב, כך צריך הרב לכבד את תלמידיו ולקרבו. כך אמרו חכמים 'יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך'. וצריך אדם להזהר בתלמידיו ולאזהבם שהם הבנים המהנים לעולם הזה ולעולם הבא. התלמידים מוסיפים חכמת הרב ומרחיבין לבו. אמרו חכמים 'הרבה חכמה למדתי מרבתי, ויותר מחברי, ומתלמידי יותר מכולם'. וכשם שעץ קטן מדליק את הגדול, כך תלמיד קטן מחדד הרב עד שיוציא ממנו בשאלותיו חכמה מפוארה" (הל' תלמוד תורה, סוף פרק חמישי, יב-ג). ובכן הרוצה שישגי מעלות בתורה, חייב לחפש לעצמו תלמידים, כי הוא זקוק להם יותר מאשר הם זקוקים לו.

[יג] ביישוב

לפי "תפארת ישראל" יש שלשה פירושים עיקריים לפסקא זו. "שיהיה מיושב בדעתו ולא מבוהל בדבריו. וי"א שיהיה בקי ביישובו של עולם, הן בדרך ארץ, והן בחכמות טבעיות ולימודיות, שע"ז יכולים להיות לו לרקחות ולטבחות לתה"ק [להבנת תורתנו הקדושה], דהיינו שיהיו אלו משרתים להבינה על ידן היטב, דכולן כלולים בה. גם ע"ז זה יהיה נחמד ונעים בעיני הבריות" עכ"ל.

וכן כתב מהר"י עמדין (בביאור דברי ברייתא זאת, בד"ה "במיעוט דרך ארץ"): "ושמא יכלול גם לימוד חכמות העולם הנצרכות, כגון חשבון ותשבורת [גיאומטריא] וטבעיות, שמיעוטן יפה כדי לידע דרכי ישוב העולם אשר נתן האלוהים לבני האדם איך להתנהג בה בצרכי הגוף ההכרחיים ועניני הבית ועסקי בני אדם זה עם זה, וניהוג המדינות שתהא דעתו מעורבת עם הבריות, גם את העולם נתן בלבם' (קהלת ג, יא) לפי שגייעת שניהם משכחת עון' (אבות, ב) "עכ"ל.

ובאמת דבריהם נרמזו במשנה בקידושין (מ ע"ב) "וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ, אינו מן היישוב". והתנא של ברייתא שלנו גם הוא צירף יחד "מקרא, משנה ויישוב". וכן משמעות דברי התנא "יפה תורה עם דרך ארץ" (אבות, ב).

נפרט את שלשת הפירושים שכתב "תפארת ישראל". "ולא יהיה מבוהל" ענינו מהירות ההחלטה, כמו שהמקרא אומר "ויבהילו להביא את המין" (אסתר ו, יד) וכך ביאר רש"י "בחפזון: לשון בהלה ומהירות" (שמות יב, יא). וענין של "מיושב בדעתו" הוא שהאדם יתבונן במתינות. כבר כתב החכם רבי שלמה אבן גבירול "פרי המהירות, חרטה" ("מבחר פנינים"). אמנם נכון שכל מעשה המצוה צריך להיות בזריזות, אבל יתבונן לפני כן כיצד עליו לקיים כל תנאי המצוה. וכך כתב ספר "חיי אדם": "שומר מצוה לא ידע דבר רע" (קהלת ח, ה) רוצה לומר שמחוייב [האדם] כשירצה לעשות איזו מצוה, שלא יעשה אותה בחפזון ובמהירות, רק שישמור וימתין כמו "ואביו שמר את הדבר"

(בראשית לז, יא). ויתיישב בדבר היטב איך יעשה וכו' וכו'. [וממשיך המחבר] וכבר בחנתי בנסיון שכאשר עשיתי מצוה בפתאום, לא קיימתיה כראוי. לכן צריך לזהר בזה" (חיי אדם), תחילת הספר, סוף כלל ס"ח).

וכך היה מעשה בגמרא (ברכות כ ע"א) שר' אדא בר אבהו ראה אשה הולכת בשוק מלובשת בגד אדום (וי"א בגד שעטנז) ובערה בו קנאות לשם ה' ותלש ממנה הבגד. אח"כ התברר שהאשה היתה נכריה ופטורה מהמצוות, ותבעה אותו לדין. והצטרך לשלם לה ארבע מאות זוז. והפטיר ר"א "מתון מתון ד' מאה זוז שוה". כלומר אילו היה מתון ומברר הדבר בטרם עשות מעשהו, לא היה מפסיד הון תועפות. [ומבואר בפ"י ברטנורא למסכת פאה פ"ח, כי מאתיים זוז הם פרנסת שנה אחת. כלומר הפסיד ר"א כאן פרנסת שנתיים!].

והפירוש השני של "תפארת ישראל" היא שמוטל על כל בן תורה שתהיה לו לכל הפחות ידיעה מועטת בחכמות העולם. ביאור לשונו: "טבעיות", הם חכמות הטבע, עליהן כתב הרמב"ם "והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו [של ה']? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול" וכו' וכו' עכ"ל. ושוב חזר הרמב"ם בסוף הלי' תשובה "אינו אוהב להקב"ה אלא בדעת שידעוהו וכו' לפיכך צריך האדם ליחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות ותבונות המודיעים לו את קונו, כפי כח שיש באדם להבין ולהשיג, כמו שביארנו בהלכות יסודי התורה" (עכ"ל וכוונתו לציטט הקודם לזה שהבאנו). והאריך בזה הרמב"ם ב"מורה נבוכים" (ח"א תחילת פני"ד, ושוב שם בח"ג פכ"ח).

וכך פסק הרמ"א שאחרי שהאדם יודע היטב את ההלכות המוטלות עליו לקיים, אין בזה עוון ביטול תורה אם ילמוד קצת זמן בהחכמות, וז"ל: "ואין לאדם ללמוד כי אם מקרא משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם, ובזה יקנה העוה"ז והעוה"ב, אבל לא בלימוד שאר החכמות. ומכל מקום מותר ללמוד באקראי בשאר החכמות ובלבד שלא יהיו ספרי מינים, וזהו הנקרא בין החכמים 'טיוול בפרדס'. ואין לאדם לטייל בפרדס רק לאחר שמילא כרסו בשר ויין, והוא לידע איסור והיתר ודיני המצוות" (שו"ע יו"ד סי' רמו סוף סעיף ד' ובאמת גם הרמב"ם אמר כך בהלי' דעות, סוף פרק רביעי).

וגם הנצי"ב כתב שאמנם יש מצוה ללמוד בחכמות הטבע, אבל לא בזמן שהאדם עדיין נמצא בתקופת לימודיו בישיבה, אלא רק אחרי שהשלים קיצבת לימודיו שם (עיין "העמק דבר" על שמות לז, יט. ושוב על דברים לב, פסוק ג ב"הרחב דבר", והוספות הנצי"ב שבסוף ספרו לדברים ו, ז, ובביאורו לשיר השירים ג, א).

"חכמות הלימודיות" שהזכיר "תפארת ישראל" הם חשבון וכו"ב, עיין רבנו בחיי על פרקי אבות, סוף פרק ג'. כל זה יש ללמוד אחרי שהאדם יצא מכותלי הישיבה, ורק בתנאי שכבר יודע את ההלכות המעשיות שכל אדם בישראל חייב לקיים.

ומה שכתב "תפארת ישראל" שידיעת החכמות יהיו לו "לרקחות ולטבחות" הוא לשון הרמב"ם באגרותיו (מהד' לפסיא, דף 12). וכיצד יועילו ידיעת החכמות כדי שהאדם יעמיק בתורה, נתבאר ע"י מהר"י אייבשיץ ("יערות דבש", ח"ב דרוש ז', ח"י אב, תקט"ל, עמ' קכב-קכג). חז"ל היו בקיאים בחכמות הטבע, כמבואר ב"אוצרות המוסר" (ח"א עמ' 275-271).

ואפשר שהמקור ללימוד זה נמצא במכילתא, סוף פרשת בא, פרק יח: "חייב אדם ללמד לבנו תורה, וללמדו אומנות ולהשיאו אשה וכו' רבי אומר [חייב ללמדו] אף יישוב מדינה".

[יד] במקרא

אין הרבה בעולם הישיבות שבזמננו שהם לומדי מקרא. תמוה הדבר כיון שה"משנה ברורה" (סי' קנ"ה ס"ק ג) פוסק בשם הש"ך "חייב אדם ללמוד בכל יום תורה שבכתב שהוא תנ"ך, ומשנה וגמרא ופוסקים". ואמנם יש המתרצים חסרון לימוד המקרא ע"י דברי רבנו תם המובאים בתוספות (קידושין ל ע"א). וכבר ב"אוצרות המוסר" (ח"ב עמ' 780-779) הבאנו שהפוסקים המפורסמים (ב"י, הגר"א ב"מעשה רב", שו"ע הרש"ז, חיי אדם, קיצור שו"ע ו"משנה ברורה") לא הביאו כלל דברי ר"ת, וחלק אף הקשו על דבריו (מהרש"א, מהר"ל, "נתיבות המשפט", רש"ר הירש, "תורה תמימה") ולמעשה הכריע "ערוך השולחן" שכוונת רבנו תם היא רק אחרי שהאדם כבר יודע יפה כל המקרא וכל המשנה, וכמשמע ברמב"ם (הלי' ת"ת פ"א הי"ב).

הגדיל לעשות ה"משנה ברורה" שהביא שם (סי' קנ"ה) ב"ביאור הלכה" לדברי המדרש (משלי, פ"י)

שעתיד האדם להבחין ואף להיענש אחרי מותו על שהחסיר ידיעה במקרא. וכך לשון חז"ל: "שנה [משנה] ולא קרא [מקרא] הרי זה עם הארץ" (מסכת דרך ארץ זוטא, פ"י). "קרא אדם [מקרא] ולא שנה [משנה], עדיין בחוץ עומד. שנה ולא קרא, עדיין בחוץ עומד" (ויק"ר סוף פרשה ג').

ועוד במסכת סופרים (פט"ו) "נמשלה המקרא כמים והמשנה כיון והש"ס כקונטידון. אי אפשר לעולם בלי מים וכו' ואיש עשיר מתכלכל בשלושתן וכו'. אשרי אדם שישים עמלו בהש"ס, ולא שיהא דולג [כלומר מקפץ ומדלג] במקרא ובמשנה ויבוא להש"ס אלא על מנת שילמד מקרא ומשנה ויבוא להש"ס" עכ"ל. ומשנה שלימה היא "בן חמש למקרא, בן עשר למשנה" וכו'. ובספר "ייסוד ושרש העבודה" (שער הניצוץ, פ"ב) ביאר כיצד יעשה אדם "בדיעבד" שלא חונק לפי הדרכת חז"ל הנ"ל, והדריך שגם המתחיל מאוחר חייב להשלים קודם כל לימוד המקרא. ומפורש ברש"י (על שמות לא פסוק יח) "מה כלה מקושטת בכ"ד קישוטין (ישעיה ג') אף ת"ח צריך להיות בקי בכ"ד ספרים" [כלומר כל תנ"ך]. וכתב רש"י הירש (על ברייתא שלנו) שאין כוונתו של התנא שהאדם ילמד מקרא ומשנה בילדותו ואח"כ יתן כל זמנו ללימוד התלמוד; אלא גם כאשר הוא מתקדם ללימוד בעומק המחשבה, עדיין הוא צריך לפתח ידיעותיו בשני התחומים של מקרא ומשנה, שהם יעשירו אותו בהבנת הגמרא.

כבר ב"אוצרות התורה" (פ' תרומה, ופ' כי תבוא) הארכנו בחשיבות הענין. רק כאן נזכיר בקצרה שהלומד מקרא מקבל אימה מפני מי שאלו הם דבריו [הש"י]. כלומר המכיר את האמת יודע שכל העולם המוחשי הוא חולף ועובר, ורק השי"ת הוא המציאות האמתית (כדברי הרמב"ם בהלי יסודי התורה, פ"א ה"א ועד ה"ד). ממילא האדם הנבון עומד בחרדה מול המלה האלוהית. ובזה מגיע לו יראת שמים, כמו שהאריך "ספר האפודי" בהקדמתו. דבריו הוזכרו ע"י הש"י והחיד"א, והודפסו במלואם ב"יובל סיני" (הוצ' מוסד הרב קוק, שנת תשנ"א, עמ' תשעו-תשפ). ומצאנו כי גדולי עולם כמו רש"י ורמב"ן ורבנו בחיי ועוד נתנו זמן רב לחבר חיבוריהם על המקרא, ולא ראו בזה "ביטול זמן". כי כאשר יחסר לו לאדם "היסוד", בעל כורחו נפגמים ה"קומות העליונות" בבנין התורה שהוא בונה.

החיד"א ב"עבודת הקודש" ("מורה באצבע", ס"ק קיח) הורה: "יזהר לקרוא מקרא, כל כ"ד [ספר] תנ"ך, וחוזר חלילה [כלומר לגמור וללמוד שוב]. והראשונים היו קוראים לכ"ד "מקדש יה" עכ"ל. החיד"א לא פירש תוך כמה זמן, אבל ב"ייסוד ושרש העבודה" (שער הניצוץ, תחילת פ"ב) פירש לגמור פעם בשנה, ע"י שיקרא בכל יום פרק אחד מנביאים, ופרק אחד מכתובים, ויגמור כך כל שנה בשנתו. ויש לציין כאן דברי החיד"א, בדבריו שם (ס"ק קנ"ג): "ומי שאינו מאבד זמן, יש עת לכל".

[טו] במשנה

ב"ה זכינו בדורות אחרונים ליבול רב של ספרים המבארים באורך וברוחב דברי התלמוד. אין ביכולתו של האדם הרגיל לעבור על מאות הספרים (ושמא הם כבר אלפים) המקשים ומתמצים בגמרא, מיישבים ופוסקים וכו"ב. כל שכן כאשר עניני הגמרא הנלמדים הם בניקין ובנשים, ומעט סדר מועד, אין האדם מגיע לדעת ששה סדרי משנה. וכבר האריך מהר"ל על גריעות חסרון זה שנתהווה בדורות האחרונים. על הפסוק "כי דבר ה' בזה וכו' הכרת תכרת הנפש ההיא" (במדבר טו, לא) אמרו חז"ל (סנהדרין צט ע"א): "כל מי שאינו משגיח על המשנה". וביאר מהר"ל: "כי כל משא ומתן שלו בתלמוד, דבר שהוא מוציא משכלו, ודבר זה מפני שהוא פלפול בלבד, ולא נקרא זה 'דבר השם'. שהמשנה הוא דבר ה' בלבד שהוא ענין המצוה איך היא, ואינו פלפול. שהפלפול הוא של [ה]אדם ואינו דבר ה'. ולפיכך מי שכל עסק שלו בפלפול התורה ועוזב את המשנה, הוא בכלל 'את דבר ה' בזה' עכ"ל. ("חידושי אגדות", סנהדרין צט ע"א).

עוד אופן ההסבר לחיונית הגירסא התדירית בעניני משנה, עד שהאדם ידענה כמעט בעל פה, ולא יפנה כל זמנו ללימוד הגמרא, כתב מהר"ל בסוף "דרוש על התורה" (מהד' לונדון, עמ' מג) "בסדר הלימוד וכו' שיקנה תחילה המשנה שהיא יותר קרובה לאדם מפלפול התלמוד, אין קיום לה אצלו [הערת המעתיק: שבריו הסברות והקושיות, קשה לו לאדם לזכור מה שלמד אתמול וכל שכן לפני זה. משא"כ בלימוד משנה מסודר, חוזרים תמיד על אותם החכמות, וכך נקנית התורה אצל הלומד]. ואמרו במדרש פרשת צו (פרשה כא, ה) [כין המשנה היא עמוד ברזל לתורה] עכ"ל. ועוד אמרו חז"ל: "במי אתה מוצא מלחמתה של תורה? במי שיש בידו חבילות של משנה"

(סנהדרין מב ע"א) ומפרש רש"י: "הוריותיה ולעמוד על בוריה ועל עיקרה. ולא כאדם המפולפל ומחודד ולא למד משניות וברייתות הרבה, כי מהיכן יתגלה הסוד? אלא בבעל משניות הרבה, שאם יצטרך לו טעם בכאן ילמדנו מתוך משנה אחרת, או אם יקשה לו דבר על דבר, יבין מתוך משניות הרבה" וכו' עיי"ש ההמשך.

ואומר על כך מהר"ל: "אבל אנחנו בעלי עיורון השכל, רוצים לקנות התורה ועוזבין המשנה, מפני שבטבע האדם, חפץ בתלמוד יותר כשהוא חידוד ופלפול, ובפרט בנערותו הולך אחר שרירות לב. לכך עוזבין המשנה ורצים אחר התלמוד וכו' וכו' והן הן מעשה הדור הזה שאין אחד משגיח על המשנה, בחושבו כי לא ייקרא 'חכם' (רק) [אלא] ע"י התלמוד שהוא פלפול ומשא ומתן, ולב אדם נמשך אל זה ומניחין המשנה" עכ"ל ("דרוש על התורה", דף מד).

וממשיך: "כמו שאמרו במדרש (ויק"ר ז, ג) "אין הגליות מתכנסות אלא בזכות המשניות". ולמה דוקא בזכות המשניות? אבל הוא הדבר אשר דברנו, כי התורה היא צורת ישראל, בכך פיזור ישראל מיוחס לשלא תמצא הלכה ומשנה ברורה במקום אחד (שבת קלט ע"א) ויחוייב ג"כ שבלומד המשנה שבה לפחות סדר הדינים [הוא יחד], לא כן הפלפול שלפעמים ע"י משא ומתן הוא בא מענין לענין שלא באותו ענין כידוע, לכן כאשר יתנו המשניות המסודרות, עם היותם בגוים מפוזרים ומפורדים, אזי אקבצם גם הם, זהו עמוד השני מקיום התורה" עכ"ל [עייש שהאריך עוד].

[טז] במיעוט שינה

כתב הרמב"ם: "אע"פ שמצוה ללמוד ביום ובלילה, אין אדם למד רוב חכמתו אלא בלילה. לפיכך מי שרצה לזכות בכתר התורה, יזהר בכל לילותיו ולא יאבד אפילו באחת מהן בשינה ואכילה ושתיה ושיחה וכו"ב אלא בתלמוד תורה ודברי חכמה. אמרו חכמים 'אין רנה של תורה אלא בלילה' וכו' (הל' תלמוד תורה, פ"ג הי"ג).

ויש לזה הסבר גם ע"פ פשט וגם ע"פ סוד. ע"פ הנגלה, רוב בני אדם נשארים בבתיהם בלילות ואינם פוקדים איש את רעהו, ולכן הלומד אז אינו סובל מההפסקות וההטרדות. במיוחד כאשר רוב בני ביתו ישנים (או שהאדם משכים לקום, ואז בודאי בני ביתו ישנים) הוא יכול ללמוד בלי הפרעות. וכבר כתב ה"חזון איש": "ללמוד שעה אחת ולהפסיק שעה אחת הוא קיום התורה האפס וההעדר. הרי זה זורע ושולח עליהם מים לסחפן. עיקר הלימוד הוא התמידי והבלתי נפסק. בלימוד התמידי הוא סוד הקדושה, וזה שעושה תורתו קרעים קרעים, אסף רוח" ("אגרות", ח"א, אגרת ג).

ובכן, הלומד בלילה לומד מתוך רוגע וללא הפרעות והפסקות. כל שכן אם ישכים לקום וילמד בעת שהשינה כבר הועילה לו לחדש ולרענן את כוחותיו המחשבתיים, יספיק להבין יותר טוב מאשר בתחילת הלילה, כי אז כחו עייף ולא מפני יגיעותו כל היום. ומסופר כי פעם נפגשו מחבר "קצות החושן" עם מחבר "נתיבות למשפט". שאל השני את הראשון מה פשר הדבר שספרו של הראשון נפוץ יותר והתקבל יותר אצל הלומדים? כדי לעזור לו, חקר בעל ה"קצות" בכמה שאלות על דרכי לימודו של ה"נתיבות" והתברר שבעל ה"נתיבות" היה נוהג ללמוד כל היום ובגמר היום, בתחילת הלילה, היה מעלה על הכתב דרכי חקירתו והמסקנות. לעומתו בעל ה"קצות" היה לומד כל היום, ובכל זאת נמנע מלכתוב חידושו עד שישן בלילה, ובקומו ללמוד בסוף הלילה רק אז היה מסגנן ומעלה על הכתב את מסקנותיו. ומפני הבדל זה היה סגנון הרצאת הדברים של ה"קצות" צלול יותר ותמציתי יותר.

כמה שעות לישון בלילה? רבנו "בן איש חי" (ש"א פ' וישלח ס"ק א) כתב: "אל יישן האדם בלילה פחות משש שעות ולא יותר על שמונה שעות, שתזיק לו ריבוי השינה וכו' והישן שש שעות הרי זה יצא ידי חובתו בבריאות הגוף. על כן איש יהודי אין לו לישון יותר משש שעות מאחר שהוא יוצא ידי חובת בבריאות גופו בכך, ושאר שעות הלילה יעסוק בהם בבריאות נפשו ע"י עסק התורה" עכ"ל. ולענין זה, גם "תפארת ישראל" (על הברייתא שלנו) כתב "דעל ידי ריבוי שינה לא לבד שיפסיד הזמן אלא גם יתישן שכלו ויאבד חריצותו. אמנם גם פחות מהראוי מזיק מאד לגוף ולנפש וכו'. אולם זה רק קודם הגיעו לחמשים שנה. אבל אח"כ שאין השחיקה שביסודות הגוף כל כך גדול כבימי נעוריו ואין צריך מנוח כל כך רב, כתבו [הרופאים] הטבעיים דדי לו אם יישן בכל לילה ה' או ו' שעות" עכ"ל. ומסופר בשם ה"אמרי אמת" (אדמו"ר ר' אברהם מרדכי מגור) שבצעירותו נהג פרישות גם בעניני אכילה וגם בעניני השינה. וכעבור הזמן ראה שניזוק גם בלימודו ע"י פרישות השינה [עכת"ד]. ובאמת, מה שהאדם העייף לומד בזמן מרובה, האדם שישן די צרכו

מספיק ללמוד בזמן מועט.

והא לפנינו לשון הטי"ז (על שו"ע אהע"ז, ס"י כ"ה): "מצינו שכתב הרמב"ם (שמונה פרקים, סוף פ"ד) על פסוק (משלי ג, ו) 'בכל דרכיך דעהו'. דהיינו מי שאוכל ושותה ומעדן נפשו כדי שיהיה בריא וחזק לעבודת השי"ת, יש לו שכר כמו [מין] שמתענה. ודברים אלו אסמכתא אקרא (תהלים קכז, ב) 'שוא לכם משכימי קום' וכו' דהיינו שיש ת"ח מנדדין שינה מעיניהם ועוסקים בתורה הרבה. ויש ת"ח שישינים הרבה כדי שיהיה להם כח החזק וזריזות לב לעסוק בתורה. ובאמת יכול [האחרון] ללמוד בשעה אחת מה שזה [הראשון] מצטער ועוסק בבי' שעות. ובודאי שניהם יש להם שכר בשוה. על כן אמר [הפסוק] 'שוא לכם' דהיינו בחנם לכם שאתם מצטערים ומשכימים בבקר ומאחרי שבת בלילה וממעטים שינתם, זה בחנם, 'כי כן יתן לידידו שנא' דהיינו מי שישן הרבה כדי שיחזק מוחו בתורה, נותן לו הקב"ה חלקו בתורה כמו [מין] שממעט בשינה ומצטער [ב]עצמו. כי הכל הולך אחר המחשבה" עכ"ל לעניננו. ובודאי צריך האדם לבדוק את עצמו פן ריבוי שינה אינו לשם תועלת באמת אלא כדי לפייס את יצרו. ועליו לנסות את עצמו ולצמצם שינתו בעשר דקות (ע"י שעון מעורר מצלצל) ולנסות כך משך שבוע ימים עד שמתרגל) ואם רואה שאינו ניזוק כל היום, ינסה שוב בתוספת ניכוי עשר דקות כל לילה משינתו. וכן הלאה. אבל כאשר יראה שיש בגופו חולשה במשך שעות היום, או בלבול מחשבות וחוסר ריכוז, או אפילו עצבות כל דהו, יחזור להוסיף לעצמו כל לילה עשר דקות וכיו"ב עד שישוב לאיזון הראוי לפי מזג גופו. ויש בני אדם דדי להם בחמש שעות שינה ליממה, אבל רוב האוכלוסיה אינם כן. ומובן מאליו, שכדי להשיג את התועלת של לימוד הלילות, יקצר בשעות הלילה וינסה לישון קצת בשעות האור. וכבר כתב ה"משנה ברורה" (סי' ד ס"ק לו) "דאם אי אפשר לו ללמוד בלא שינת הצהריים מותר לישן מעט אבל לא יאריך בה, ולא תהיה כוונתו להנאת עצמו רק לעבודתו יתברך" עכ"ל.

קו מנחה צריך להיות שבן תורה יכיר כי בעת שהוא ישן הוא כמו מת, ולכן מברכים בשחרית "המחזיר נשמות לפגרים מתים". ככל שהאדם ישן יותר, הוא קיצר מחייו, ולכן יספיק פחות הישגים.

[יז] במיעוט שיחה

בשלושת המדות לפנינו כתוב "מיעוט" ולא כתוב "מניעת", לומר לנו שבמדה מועטת של התכונה אשר בה מדובר היא טובה ומועילה.

מבאר "המאירי" (על אבות, פרק א "אל תרבה שיחה עם האשה") מה פירוש המלה "שיחה"? היא "דיבור שאין בו צורך ועיקר, כמו שאומרים תמיד 'שיחה בטלה' וכן אמרו בת"ח ששיחתם צריכה תלמוד (סוכה כא ע"ב) כלומר אפילו הדיבור ההמוני היוצא מפייהם שיראה שאין בו עיקר, יש בו כדי ללמד ממנו איזה ענין או מדה או מוסר" (עיי"ש עוד כיצד דוד המלך קרא לדברי תורתו "כל היום היא שיחתי"). ולזאת הכוונה הזכיר לשון 'שיחה' להודיע שלא הזהירו 'לדבר' עמה כפי הצורך, אם מעט ואם הרבה במה שיש מקום לדבר עם האשה בענין צרכי הבית, בכלליו ובפרטיו ועניני הוצאותיו ושאר הדברים וכו' אבל הזהיר על הדיבור שאין בו צורך, בדברי שלום ודברי הבאי כסיפור המאורעות, אמר שאם יקרה בדרך מקרה, לא ירבה בכך. ואפילו באשתו אמרו כן, שלא לגרום רעה לעצמו להטריד מחשבתו בשעה הראוי למלאכתו או לתורה לפי מה שהוא האדם" עכ"ל.

למדנו מדבריו שראשו של האדם מתעסק במה ששח עם אחרים או מה ששוחחו אתו. ואם מוחו מלא דברים של "מה בכך", דברים אלו יסיחו דעתו מהעיקר, ויהיה קשה לו להתרכז בלימודו. והדבר דומה לראיית העריות, אין לך חוצץ מפני הערווה כמו עצימת העפעפיים. כן ככל שהאדם שמע פחות [מדברים שאינם נוגעים לו] כך יקל עליו לטפל במה שחובתו.

וכך כותב הגר"א: "ידוע שהמצוה הגדולה מכל המצוות היא לימוד התורה, ולהיפך דברים בטלים וליצנות שהם היפך התורה, ולכן יש הנאה מדברים בטלים וליצנות יותר מכל העבירות" (על משלי א, כג).

וכתב מהר"י עמדין (כאן): "במיעוט שיחה, אף בדברים ההכרחיים שאי אפשר בלעדם ואינה שיחה בטלה, יתפוש במועט ויקצר כל האפשר. לפי שהזמן יקר המציאות ולפיכך אפילו בדבורי תורה הזהירו 'לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה' (פסחים ג ע"ב) קל וחמר לדבורי רשות, שלא יאבד זמן בדברים יתרים ויפסיד תורה הרבה שהיה יכול ללמוד בתוך כך" עכ"ל.

"תפארת ישראל" כתב על מאמר התנא: "ומיעוט שיחה יפה לתורה, כדי שתנוח דעתו קצת ע"י

זה".

[יח] במיעוט תענוג

מסופר (סנהדרין קיא ע"א) שאחד מהאמוראים בא ללמוד אצל רב, וראה בו שהגיע אחרי שחפף לשערות ראשו (מפרש רש"י: חופף ראשו ומעדן עצמו בשעה שהיה לו ללמוד תורה עכ"ל. וצ"ל שזה באמצע השבוע, ולא לצורך שבת או מצוה). והוכיח אותו "ולא תמצא בארץ החיים" (איוב כח, יג) כלומר לא תמצא תורה אצל מי שמחיה את עצמו" (סנהדרין קיא ע"א).

וכתבו התוספות (כתובות קד ע"א ד"ה לא נהנית) בשם המדרש "עד שהאדם מתפלל שיכנס תורה לתוך גופו, יתפלל שלא יכנסו מעדנים לתוך גופו" עכ"ל. ואפשר שזה מפני שנותן דעתו עליהם, והם מסיחים דעתו מהעיון בחכמה.

"ורוב החלאים שבאים על האדם אינם אלא או מפני מאכלים רעים או מפני שהוא ממלא בטנו ואוכל אכילה גסה אפילו ממאכלים טובים" (הרמב"ם בהל' דעות, פ"ד הט"ו). וממילא יתבטל מלימוד תורה.

[יט] במיעוט שחוק

התורה נמשלה לשמן (שיר השירים א, ג) ואמרו חז"ל: "מה השמן הזה, כוס מלא שמן בידך ונפל לתוכו טיפה של מים יוצאת כנגדה טיפה של שמן [כלומר אינם מתמזגים יחד] כך אם נכנס דבר של תורה ללב, יוצא כנגדו דבר של ליצנות. נכנס ללב דבר של ליצנות, יוצא כנגדו דבר של תורה" (שהש"ר א, כא).

הטעם לזה כי החכמה היא כבד משקל ובעל תכן מהותי. והשחוק הוא ההיפך מזה, לשון שחיקה וטחינה, כי השחוק איננו רואה את המכלול אלא מבודד כל פרט לעצמו עד שהוא מגוחך (ובזה מוסבר קשר בין דברי רש"י בברכות סא ע"ב לדברי אדר"י לא, ג).

ויש שחוק שהוא משובח. אמרו חז"ל: "כל ליצנותא אסירא בר מליצנותא דע"ז דשריא" (מגילה כה ע"ב). והוא הדין ללעוג מהכפירה ומדברי הבל של אוה"ע והאפיקורסים.

הוא הדין, לפני הלימוד, טוב קצת בדיחותא כדי לפתוח שערי ההבנה [כך מבואר ממעשה רבה, מובא בשבת ל ע"ב "רבה מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא ובדחי רבנן. לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעתא". ונראה לבאר כי רוב בני אדם מצטערים, כל אחד לפי פרטים שבחיו, וכלשון חז"ל "אין לך אדם בלא יסורין" (ב"ר צב, א). והשחוק מסיח דעתו ממנו. וכך כתב "תפארת ישראל" על מאמר התנא: "מילתא דבדיחותא ג"כ מיעוטו יפה, כדי לשמח הנפש ולהבריקה בחריצות וזכרון" [פסחים קיז ע"א].

וכך מצאנו שכאשר בני ישראל יצאו ממצרים וראו "והנה מצרים נוסע אחריהם" (שמות יד, י), חששו פן יצליחו המצרים לשבות אותם מחדש ויסבלו מהם צרות צרורות ומרות כגמול על בריחתם, אמרו למשה רבנו: "המבלי אין קברים במצרים לקחתנו למות במדבר? מה זאת עשית לנו להוציאנו ממצרים!?" (יד, יא). ודאי שהם לא חשבו ברצינות שבאמת חסר להם מקום איפה להקבר, אלא שאמרו זאת בשחוק. ולא מצאנו במקרא שנענשו על המלים האלו. אלא עונה רש"י הירש (בביאורו לתורה, שם): "אירוניה חדה זו אפילו ברגע של פחד וייאוש שאין למעלה מהם, מציינת את חוש ההומור שהיא תכונה אופיינית של שבט יעקב בהיר השכל" עכ"ל. כלומר זו תגובה של התפכחות מהענן הכבד של אימה מפני מה שעתיד לבוא עליהם, וכנראה היא מותרת להם. וזה לימוד לדורות.

ומצאנו (תענית כב ע"א) כי ר' ברוקא חוזאה שאל את אליהו הנביא מי מבני השוק הוא בן עולם הבא, והצביע על שני בדחנים שם. וכאשר ר' ברוקא שאל להם מה עסקם, ענו "אנו מבדחים את העצובים, וכן כאשר אנו רואים ב' בני אדם מתקוטטים, אנו טורחים [מפרש רש"י: ע"י מילי דבדיחותא] להשלים ביניהם". כלומר, ע"י בדיחה קלה מסיחים דעתם מעומק הצרה, ומתפייסים.

ורש"י הירש (בביאורו לברייתא) מבאר "שחוק" לשון עיסוק בספורט (משחקים גופניים). ושמה יש להביא לו ראיה מהמקרא "יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו" (שמו"ב ב, יד). ואמנם הרמב"ם (מו"נ ח"ג פכ"ה) ייעץ כי קצת התעמלות היא תשפר בריאותו של האדם, אבל ת"ח צריך לצמצם פעילות זו עד כדי הצורך בלבד. (על מעלת ההתעמלות כתב מהר"י עמדין, אבות פ"א, משנת "אהוב את המלאכה"; וכן בפרק ו' סוף "פת במלח" בענין "ובתורה אתה עמלי").

[כ] במיעוט דרך ארץ

הוא מלשון דרשת חז"ל בספרי (פ' תבוא) "ואת ענינו", זו פרישות דרך ארץ. וכתב "תפארת ישראל" בביאורו: "תשמיש, שהוא מחליש החריצות והזכרון, כמו שכתבו הטבעיים" (הרופאים) עכ"ל. הרמב"ם כתב שהמרבה בזה "עיניו כהות" (ה' דעות פ"ד הי"ט) כלומר נחלשות, וממילא הוא בוטל מדברי תורה.

וידוע שעזרא תיקן טבילה אחרי המעשה, כדי "שלא יהו ת"ח מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים" (ברכות כב ע"א). וצ"ע מפני מה גזר על ת"ח יותר מאשר על שאר העם? ונראה לומר ע"פ "אל תתן לנשים חילך" (משלי לא, ג) כלומר ריבוי תשמיש מתיש כוחו של אדם, "כחו כלה וחיי אובדים וכו' והזיקנה קופצת עליו" (רמב"ם, ה' דעות פ"ד הי"ט). באדם רגיל שאינו עסוק בתורה, הנזק הוא מסויים "ואיהו דאזיק אנפשיה" (בלבד). אבל מי שעוסק בתורה, הנזק הוא עצום (גם לעצמו, וגם לכל העולם כולו). והנה כל בן תורה צריך לחוש את היוקר הרב של כל רגע ורגע, שאם הוא הלך לבטלה הוא "פסידא דלא הדר". אין מחיר בעולם בו יכול האדם לרכוש עוד רגע זמן של החיים. הרי כך כתב הרמב"ם על המשנה "התקן עצמך בפרוזדור כדי שתכנס לטרקלין" (אבות, ד): "שאיך אחר המוות שלימות ולא תוספת. ולא יקנה האדם שלימות ויוסיף מעלה אלא בעוה"ז וכו'. ולפיכך ראוי להשתדל בזמן הקצר והמועט הזה ולא להעבירו אלא בלימודים בלבד, לפי שהפסדו עצום שאין לו חליפין, ואין אפשרות תשלומין לכך. ולפי שידעו החכמים את זאת, ראו שלא להוציא את זמנם אלא בלימודים ובהוספת חכמה. ולפי האמת הרויחו את זמנם כולו, ולא איבדו ממנו בענינים הגופניים אלא זמן קצר מאד ובדבר שאי אפשר בלעדיו" (פיהמ"ש על אבות, ד. ועיי"ש שהאריך עוד).

נוסף על כך, ידוע שהתשמיש מביא לידי שינה (וכמעשה דרבי אלעאי, בעירובין נג ע"ב) וממילא מפסיד מלימודו, והוא והעולם מפסידים רוחניותם.

ושאלה יפה שאל הר"ן בכתובות (ר"ן שעל הרי"ף, דף כו בנדפס) "ותמה אני עונת ת"ח שהיא אחת בשבת, למה לא הוזכרה במשנתנו? (כתובות סא ע"ב). ונ"ל שאין לת"ח עונה קבועה וכו' ות"ח הדרים בעירם ג"כ משתנים כפי מה שהם צריכים לנדד שינה מעיניהם בענין לימודם ולטרוח בו. והדבר ידוע שאין כל הזמנים שווים להם בכך. ודאמרינן בגמרא דעונתן אחת בשבת, היינו כשאין מתחדש להם בלימודם דבר" עכ"ל. כלומר בן תורה אמיתי הוא משועבד בכל ריכוזי מחשבותיו להרחיב ידיעותיו בתורה ולהעמיק בהן. ולכן כאשר הוא באמצע סוגיא, ודאי כי ענייני זיווג לא תופשים את דעתו. רק "טיילים", אותם עוסקים בתורה שחיים חיי פינוק (כתובות סב ע"א) להם תהיה בעיה ותתעורר תאוותם. אבל למען קנין תורה, אותו השקוע באהבת התורה, תצטמצם "דרך ארץ" שלו.

וע"פ עומק המוסר יש להוסיף בזה דברים חשובים. גם הרמב"ם (מו"נ ח"ג פ"ח) וגם מהר"ל ("נתיבות עולם", נתיב הפרישות, סוף פ"א) האריכו בכך שהחומריות היא ניגוד גמור למעלתו הרוחנית של עבד אמתי של ה'. צריך ביאור לעצם כינוי גנאי הנ"ל של "תרנגולים" ("שלא יהיו ת"ח מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים", ברכות כב ע"א). ומצאנו שמציאות הטבע של תרנגול היא שלהיטותו במדה זו היא כה תקיפה כי עד מרחק של "ששים בתים" הוא חשוד לצאת מתחומו ולחפש לו נקבה (ביצה ז ע"ב). ורק אם יש נהר המפסיק ביניהם, יש שמירה. ואם בכל זאת יש קרש דק העובר מע"ג הנהר, יסתכן ויעבור (עיי"ן שם רש"י). הרי שפלות בולטת.

וכתב הראב"ד ("בעלי הנפש", שער הקדושה, במהד' מוסד הרב קוק, דף קטו) "הא למדת דרך הסתת היצר, מן ההיתר אל האסור, ומן הקל אל החמור וכו' וכו'. ועל כן צריך האדם להתחזק ולהתגבר ולעמוד על נפשו ולהלחם בתאוותיו כדי שיהא לו מעלה בנפשו על נפש הבהמה שאין לה מעצור מכל אשר תשיג תאוותה. כי התאוה המתגברת על האדם היא מכח הנפש הצומחת והיא הבהמית, ועל כן נמשלו הרשעים הנמשכים אחר תאוותם כבהמות" (ע"ע חולין ה ע"א). והאריך בזה בשו"ע (או"ח סי' ר"מ סעיף א') מה הן כוונותיו של המקיים מצוה זו. ולכן, ת"ח הראוי לכתרה של תורה אינו ניגש לזה אימתי שיצרו מתאוה, אלא לפי כוונות השו"ע או לפי צרכי זוגתו (עירובין ק ע"ב) ותו לא מידי.

*

הערת המבאר: הנה לא רשמנו כאן בחשבון מ"ח מעלות ענין של "במיעוט סחורה", הנדפס בש"ס ובמסכת כלה רבתי פ"ח, ובסידורים, והובא ע"י "מדרש שמואל", מהר"י עמדין ואחרים. אבל פרט זה איננו במחזור ויטרי, בנוסח הגר"א ולא ב"תפארת ישראל" שממנו העתקנו רשימתנו. ונסביר

במקצת מה זה שייך לקנין התורה.

כבר הפירוש המיוחס לרש"י מציין למאמר חז"ל שאין התורה מצויה לא בין הסחרנים ולא בין התגרים (עירובין נה ע"א). מהר"ל הסביר עומק הענין בביאורו לאבות (פ"ב, דף עט, "ולא כל המרבה בסחורה מחכים") והוסיף גם פירוש אחר ("נתיבות עולם", תורה, סוף פ"ב). אבל כאן נבאר בפשט בלבד. הנה "חובות הלבבות" (פתיחה ל"שער הבטחון", דף קכו, מהד' פלדהיים) מספר שאחד מהצדיקים בירך לחברו: "הרחמן יצילנו מפיזור הנפש" שאלו אותו מה הוא? ענה: שיהא לי רכוש בראש כל נחל ובכל עיר. והוא מאמר חז"ל "מרבה נכסים, מרבה דאגה" (אבות, ב) עכ"ל. והנה המלה "סוחר" באה מלשון "סחור, סחור" הולך ומסבב ממקום למקום למכור דברים [בהקפה] ואח"כ סובב שוב כדי לגבות את חובותיו. והנה איש כזה מחשבותיו מפוצלות בהרבה מאד ענינים ופרטים, מי עדיין חייב לו, וכיצד יצליח לגבות כספו וכיו"ב. ברור שאין ראש פנוי כ"כ ללימוד תורה בעיון.

ואמנם חז"ל עצמם שבחו למתפרנס מ"עיסקא" (יבמות סג ע"א, והוזכר ע"י "מדרש שמואל" ומהר"י עמדין). אבל שמא זו עצה טובה לכל בן אדם אחר, אבל לא למי שרוצה לזכות לכתרה של תורה. ולכן אמרו כאן "במיעוט", יצמצם העסקאות.

מהר"י אברבנאל (וכן עוד כמה מהמפרשים) פירשו "מיעוט דרך ארץ" לענין העיסוק בצרכי הציבור. ומבאר רש"י הירש כי אע"פ שהעיסוק בפועל בצרכי הרבים הוא גם מצוה של "אהבת ישראל" והוא גם יוסיף מימד של הבנה "למעשה" של לקחים האמורים בתורה; אבל העיסוק המרובה בזה מחליש את הלומד מצלילות דעתו, כמ"ש חז"ל (אפילו על משה רבנו!) "כי העושק יהולל חכם" (קהלת ז) [ודרשו "העושק" כמו "העוסק"] כשהחכם מתעסק בדברים הרבה, מערבבין אותו מן החכמה וכו' המתעסק בצרכי ציבור, משכח תלמודו" (מדרש שמו"ר ו, ב).

כא [בארך אפיים]

הרבה דברים אמרו חז"ל בנוק של הכעס. בין היתר אמרו: "כל הכועס וכו' משכח תלמודו ומוסיף טפשות" (נדרים כב ע"ב). יש בזה שתי בחינות, גם שוכח ממה שאסף ולמד מכבר; וגם השכל הטבעי והעיוני נחלש אצלו והוא אטום מלהבין ("טפש כחלב לבס", תהלים קיט, ע). וכן אמרו חז"ל במקום אחר: "בא לכלל כעס, בא לכלל טעות" (ספרי, פרשת מטות, סוף פסקא קנ"ז) והזכירו זאת אצל משה רבנו בשלשה ענינים. כאשר חיילי ישראל יצאו למלחמה נגד מדין, והשאירו בנות מדין בחיים, "ויקצוף משה" (במדבר לא, יד-יז), ומיד שכח דין של טבילת כלים של גוים ולא ידע מה לענות לשאלת העם עד שתלמידו אלעזר ענה (במדבר לא, כא). וכן כאשר בני אהרן שרפו את הקרבן, "ויקצוף" [משה] (ויקרא י, טז) ושכח את הדין עד שהזכירו אהרן, כמ"ש "הודה ולא בוש לומר 'לא שמעתי' אלא 'שמעתי ושכחתי' (זבחים קיא ע"ב). וכן במי מריבה (במדבר כ, י) כעס ולכן טעה. (וע"ע פסחים סו ע"ב).

ובתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל (במדבר כה, ו) הוסיפו עוד שכחת תורה למשה, מפני ש"רתח" (כעס). זמרי תפש בבלוריתה של כזבי והביא אותה לפני משה רבינו וכל העדה, והוא שאל: "זאת מותרת או אסורה? אם היא אסורה, הרי גם אתה נשאת לאשה את המדיינית בת יתרו?" וממשיך המדרש התרגום כי משה כעס, ושכח מה לענות [עכת"ד]. והנה התשובה פשוטה ביותר. [א] צפורה התגיירה, וכזבי לא התגיירה. [ב] משה נשא אותה לאשה לפני מתן תורה, וגירש אותה ברדתו למצרים ("אחר שילוחיה", רש"י לשמות יח, ב). ואח"כ לא הוסיף לשאת אותה כמ"ש לו ה' "ואתה פה עמוד עמדי" (עיין שבת פז ע"א). לכן מה הדמיון ביניהם? אלא מפני שראה זאת משה כפגיעה אישית, התקשה לרכז מחשבותיו. ואילו משה היה לגמרי שוכח מעצמו, וחושב אך ורק על מציאות הבורא יתי"ש, היה מגיע למדת ההשתוות ("חובות הלבבות", שער יחוד המעשה, פ"ב) לא היה כועס כלל, כי לא היה חושב את עצמו כמהות. ולכן אמרו חז"ל שהכועס הוא כעובד ע"ז (סוטה ד ע"ב). והוסיפו טעם (שבת קה ע"ב) שהכועס כאילו עובד ע"ז כדכתיב "לא יהיה בך אל זר", כלומר שנותן לעצמו ("בך") חשיבות.

והאריז"ל ("שער רוח הקודש", דף לג) הזהיר כי אפילו לשם מצוה אסור לו לאדם לכעוס. ע"ע בזה בתענית (ד ע"א) "אפילו הכי מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא". וראה מה שכתבו על ב' ת"ח הכועסים זע"ז (יבמות צו ע"ב). והאריך בזה מהר"ל ("נתיבות עולם" נתיב הכעס, פרק א) מה ההבדל בין בית הלל לבין בית שמאי, ולכן פוסקים כמו הלל.

מהר"ל מבאר כיצד בעל הכעס הוא רחוק מהשכל ("נתיבות עולם", נתיב הכעס, תחילת פ"א) על

סמך הפסוק "וכעס בחיק כסילים ינוח" (קהלת ז, ט).

[כב] בלב טוב

כתב "תפארת ישראל": "שיהא טבעו רך, מלא חן וחסד להיטיב בשמחה לבריות" עכ"ל. ובפרק שני של אבות (ס"ק פט) ביאר את המושג כך: "שכשהלב שוקט ושמח, ישקיף על כל אדם לטובה, וירבו אוהביו בחבר טוב ושכן טוב, וגם במנוחתו יוכל להשקיף [מראש] את הנולד, ויאהב גם את ה' בכל לבבו ונפשו" עכ"ל. [ועיין רש"י על שבת סג ע"ב ד"ה עד כאן לתורה, המבאר "וויטיבך לבך" (קהלת יא, ט): "שמח בתלמודך, למוד משמחה ומטוב לב, והלך בדרכי לבך להבין מה בלבך" עכ"ל].

מהר"י אברבנאל פירש מה ענינו ללימוד התורה. "בלב טוב, ר"ל שלא יהיה קנאי בדברי חברו או תלמידו, אבל יהיה שמח וטוב לב כשישמע לחברו או לתלמידו אומר איזה דבר פלפול מתיישב על הלב, ולא יקנא במעלתו" עכ"ל. כלומר יש תכונה רעה אצל כמה למתוח ביקורת על דברי הזולת לא מפני גוף הענין, אלא כדי להשפיל מעלת הזולת. והנכשל בזה, לא יזכה לתורה. והוסיף על כך רש"ר הירש שכאשר הלומד אינו נגוע בקנאה ושנאה של הזולת, לבו ודעתו פנויים להעמיק במחשבות תורניות, בלי שום טרדא.

[כג] באמונת חכמים

כתב "תפארת ישראל": "שאינו מאמין לכל דבר ששומע, דזהו מדת 'פתי יאמין לכל דבר' (משלי יד, טו) אבל יאמין לחכמים בחכמת התורה, אפילו לא ישיגם בשכלו" עכ"ל. מדבריו למדנו שאין לתת אימון בכל מה ששומעים מכל אדם, כי רוב בני אדם אינם מדייקים בדבריהם, והרבה דברי "דמיון" מעורבים במה שאומרים. אבל כתוב במשלי "ואיש שומע לנצח ידבר" (משלי כא, כח). פירש רבנו יונה: "מי שישמע האיש המבין הדברים, שישמע על תכונתם ומדקדק ומכוין שיקח הדברים בלב ויצפנם בלא תוספת וחסרון, כי בזה שלם ענין השמיעה. ואמר איש שומע לנצח ידבר, אע"פ שאין מדת (רוב) [ריבוי] דברים מדה טובה, כמו שכתוב 'ברוב דברים לא יחדל פשע' (משלי י, יט) אכן המדקדק ומכוין מה ששומע לספר הדברים בלא תוספת ומגרעת, לנצח ידבר. כלומר אם יחפוץ, ידבר כל היום, כי לא ילאה האדם מסיפור דבריו ולא יהיה לטורח" עכ"ל.

רואים אנו שהמושג "אמונת חכמים" היא רק לתת אימון באנשים שהם באמת "חכמים", ולא סתם כך לכל מי שקוראים לו תאר כבוד "הרב", כי כבר הזהירו חז"ל "אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו. יש קנקן חדש מלא ישן, וישן שאפילו חדש אין בו" (אבות, ד). כלומר יש צעיר יניק וחכים שהוא מלא וגדוש חכמת התורה, ויש איש בעל צורה חיצונית והוא עושה רושם רב בחיצוניותו, ואין בו חכמה אפילו של בחור צעיר.

וכן הוא אף במנהגים שהשתרשו בישראל, יש ביניהם שאין בהם טעם וריח. וכבר הזהיר החיד"א "וזה כלל גדול שלא ינהג שום דבר עד שידע שרש המנהג מרז"ל, או מכתבי האריז"ל האמתיים, או שידע טעם כעיקר למנהג" ("עבודת הקודש", מורה באצבע, סי' ו' פסקא קצ).

וכן כתב "שדי חמד" (אסיפת דינים, הל' בית הכנסת, סוף ס"ק לו) "כי יש ביניהם כמה אנשים אשר אם לא יחושו כלל אם יתבטל אחת מהמצוות קטנה או גדולה, דאורייתא או מדברי סופרים, הנה ירע להם מאד ביטול מנהג שנהגו מקדם לא לבטלו לגמרי, כי אף להזיז ממנו זיו כל שהוא לבם דוח ולא יחושו אם המנהג רע או טוב, לא יחליפנו ולא ימיר כתיב" עכ"ל.

ולכן "אמונת חכמים" היא בחז"ל או בממשיכי דרכם. ולא כל הרוצה ליטול את השם, יטול. אבל בדברי חז"ל יש להאמין בכל דבר ודבר שאמרו, בין בהלכה ובין באגדה וכמ"ש באגרות "חזון איש": "נרתעים אנחנו לשמוע הטלת ספק בדברי חז"ל בין בהלכה ובין באגדה, כשמועה של גידוף רחמנא ליצלן, והנוטה לזה הוא לפי קבלתנו ככופר בדברי חז"ל, ושחיטתו נבילה ופסול לעדות, ועוד" ("ח"א, אגרת ט"ו). וכל דבר במדרשי חז"ל שנראה לאדם תמוה, ידע שהוא בודאי אמת אלא דברו בלשון משל על רעיון עמוק, וכמ"ש מהר"ל ועוד חכמי ישראל בביאורם לאגדות.

רש"ר הירש הוסיף עוד אזהרה. אמנם בתורתנו הנפלאה ישנם אפשרויות רבות לחידושים; בין לחדש ולבאר את טעמי הדברים שנאמרו ע"י קדמונינו גדולי חכמי ישראל, ובין לחדש דברים שאין בהם שום קשר למה שכבר נאמר. אבל תמיד צריך האדם להכיר את מוגבלותו, ולהשוות את מה שעלה על דעתו לחדש, מול האמיתות הנפלאות שכבר נאמרו ע"י חכמינו. "אמונת חכמים" תציל את הלומד מללכת אחרי "הברקות" שאין בהם ממש. [ולפי ביאורנו להלן בענין "המכיר את

מקומו", פירושו של רש"י הירש בזה שייך למדה ההיא].

[כד] בקבלת היסורין

כבר אמרו חז"ל "אין לך אדם בלי יסורין" (ב"ר צב, א). אבל במיוחד זה נאמר כקנין לתורה, שאיננה ניקנית אלא ביסורין (ברכות ה ע"א). ויש לתת טעם לזה. הנה לפנינו דברי מהר"ל. יש יסורין שהם מפני החטא, ויש שהם יסורין של אהבה.

על הראשון, כתב מהר"ל: "לפעמים גם הרע הוא לטוב אל המקבל, כאשר בא אליו הרע לכפר חטאו. ולכך יהא אדם רגיל לומר 'כל מה דעביד רחמנא לטב עביד' (ברכות ס ע"ב) וכאשר יאמר על הדבר הנראה רע והוא בוטח בו ית' 'שהוא לטובה', אז יתן השי"ת אותו רע לטובה" ("נתיבות עולם", נתיב אהבת השם, פ"א דף מג).

ועוד הוסיף שם: "ומפני כי כל משפט ודין שבא על האדם הוא מצד הטוב [של ה']", כאשר בא דבר מה על האדם שהוא נראה רע והוא בוטח בו ית', השי"ת מהפך אותה לטובה מצד הבטחון בו יתברך" (שם).

ועל יסורין של אהבה כתב מהר"ל: "ופירוש יסורין של אהבה, כי כאשר האדם הוא צדיק וראוי אל המעלה העליונה, והאדם מצד הגוף יש בו צד מה שאינו ראוי אל אותה המעלה, מצד החסרון שהוא דבוק בחומר, והקב"ה מביא עליו יסורין כדי למרק הנפש שהוא דבק בחומר ולסלק החומר שלו כדי להביא אותו אל המעלה העליונה וכו' והיסורין ממרקין הנפש ומסלקין הנפש מן פחיתות החומרי" ("נתיבות עולם", נתיב היסורין, פ"א דף קעד). [ונראה לי הסבר המירוק, כי כאשר האדם סובל בגופו, הוא מכיר שאין גופו עיקר, שהרי אי אפשר לסמוך עליו. והוא הדין כשיש לו הפסד בכספו, הוא מכיר כמה ארעי קשרו עם ממונו. וכן כאשר הוא בזוי בין הבריות, הוא מתלמד ובא לא לתת לבריות חשיבות. וכיו"ב שאר היסורין, הם משחררים אצבעות האדם מאחיזתם בעולמנו השקרי].1

1 הערה: למעמיקים בדבר נ"ל ביאור הדבר כך. מהר"ל ("גבורות השם", הקדמה ראשונה, ד"ה ובפ"ב דחגיגה וכו', דף ד) מלמד "כי ראוי שיהיה הלימד כפי הלמד, שהיא החכמה עצמה" עכ"ל (עיי"ש פרטיו). זאת אומרת, יש לפתור השאלה כיצד התורה הקדושה שהיא נשגבה מכל חומריות והיא עדינה מכל מוחשיות, כיצד תשכון במוחו של קרוץ חומר, האיש הגופני? ולכן כאשר יסורין מצמצמים את תקפו של החומר, נהיה האדם ראוי יותר לקבל ולקלוט את ה"אמת" שבתורה. שמה תאמר, "לא הן ולא שכרין", מי יכול לעמוד בנטל הזה? יש בזה שלש תשובות.

[א] אמרו חז"ל: "אין לך אדם בלא יסורין. אשריו לאדם שיסורין באים עליו מן התורה" (ב"ר צב, א). המדרש סתם דבריו ולא ביאר, כיצד זה בא מן התורה? אלא בילקוט שמעוני (תהלים, פרק צד) סיימו הדברים כך: "חושש בשינו, אינו יכול לישון. [חושש] בעינו, אינו יכול לישון. [אבל] יגע בתורה, אינו ישן. זה ער וזה ער, הוי 'אשרי הגבר אשר תיסרנו יה, ומתורתך' עכ"ל. כלומר האדם יכול להחליף יסוריו, לקבל אותם על עצמו בדרך לקניית דברי תורה. ומתוך שמחתו, הוא כמעט ולא מרגיש מועקה ביסורין הללו.

נ"ל זו כוונת הגר"ח ולו זי"ן בביאורו לברייתא שלנו ("רוח חיים") "בקבלת היסורין: ואם הוא חכם אינו ממתין עד שישלח הקב"ה עליו יסורין, כי אם מקבל מעצמו יסורין ע"י עסק התורה, במיעוט תענוג והתמדת הלימוד ועול של תורה שהיא מתשת כחו (סנהדרין כו ע"ב). וירויח בזה שגם היסורין עצמם ייחשבו לו למצוה, [מ]לבד סגולתן שממרקין עוונותיו, שזה גם אם הקב"ה היה שולח עליו יסורין אחרים" עכ"ל.

[ב] גם ע"י ענוה יכול להאדם להנצל מה"ייסורין המכוערים" (ברכות ה ע"א). כי הקב"ה הוא עצם המציאות המוחלטת, וכל מה שיש בעולמו הניכר, היא מציאות מדומית וחולפת (עיי"ן רמב"ם, הלי יסודי התורה פ"א ה"א עד ה"ד). כאשר האדם פועל לבטל את הרגשתו העצמית, בה במדה שהוא נתקרב יותר להכרה של "ואנחנו מה?" הרי הוא מבטל את חומריותו והוא בר הכי לקבל את אמיתיות תורה ופנימיותה (וכדברי מהר"ל הנ"ל שהבאנו, מן הקדמה שניה ל"גבורות השם").

[ג] אין הקב"ה שולח יסורין לאדם יותר מאשר יש בכחו של אותו האדם לסבול (מדרש ב"ר לב, ג; ושוב בפרשה נה, ב). וכאשר האדם רואה ח"ו יסורין ממשמשין ובאין, ידע בכירור שיש בכחו לעבור אותם בהצלחה. כי יותר מכדי יכולתו, אין ה' שולח לו. עד כאן ההערה.

*

וטוב לנו לזכור דברי "מסילת ישרים" (פרק יט) "אמנם כדי שלא תהיינה הצרות והדוחקים קושי

ומניעה אל האהבה [להי'], יש לאדם להשיב אל עצמו ב' תשובות. הא' היא: כל מאי דעבדין מן שמיא לטב. וזה כי אפילו הצער ההוא והדוחק הנראה בעיניו רעה, איננה באמת אלא טובה אמיתית. וכמשל הרופא החותך את הבשר או את האבר שנפסד כדי שיבריא שאר הגוף ולא ימות, שאע"פ שהמעשה אכזרי לכאורה, אינו אלא רחמנות באמת להיטיבו באחריתו, ולא יסיר החולה אהבתו מהרופא בעבור זה המעשה, אלא אדרבה יוסיף לאהבה אותו. וכו' וכו' [עיי"ש שהאריך]. אך בעלי הדיעה האמיתית אינם צריכים אפילו לטעם הזה, כי הרי אין להם לכוין [לשם] עצמם כלל. אלא כל תפילתם להגדיל כבוד השי"ת ולעשות נחת רוח לפניו. וכל מה שיתגברו עיכובים נגדם עד שיצטרכו הם יותר כח להעבירם, הנה יאמץ לבם וישמחו להראות תקף אמונתם, כשר צבא הרשום בגבורה אשר יבחר לו תמיד במלחמה החזקה יותר, להראות תקפו בנצחונה. וכבר מורגל זה הענין בכל אוהב בשר ודם שישמח כי יזדמן לו מה שיוכל להראות בו אל אשר הוא אוהב עד היכן מגיע עוצם אהבתו" עכ"ל.

לכן הדגישו כאן חז"ל מלת "בקבלת" יסורין, כלומר שאין בן תורה זה בועט בהם. כמו שאמרו "כל השמח ביסורין שבאין עליו, מביא ישועה לעולם (תענית ח ע"א). "הקב"ה מביא יסורין על הצדיקים בעוה"ז כדי שיירשו העוה"ב" (קידושין מ ע"ב; וע"ע מסכת ע"ז ד ע"א). והוסיפו: "יהא אדם שמח ביסורין יותר מן הטובה, שאילו אדם בטובה אין נמחל לו עוון, וביסורין נמחל לו" (ספרי, ואתחנן, פסקא ל"ב). "חביבין יסורין לפני הקב"ה ששמו של הקב"ה חל על מי שהיסורין באין עליו" (מדרש תהלים, פרק צד). כמוכן על האדם להתפלל שלא יפקדנו ה' ביסורין כי מי יודע אם יצליח לעמוד בהם בלי לפרוק עול? אבל מה שהקב"ה כבר הביא, סימן הוא שה' סבור שיוכל לעמוד בהם (ב"ר פ' ל"ב).

[כה] המכיר את מקומו

מפרש "תפארת ישראל" כי אדם זה יודע מה היא שפלות דרגתו בתורה, ולכן יתאמץ יותר בהוספת דברי חכמה. אבל לכאורה זהו "ענוה" שכבר שנינו? ונראים יותר דברי מהר"י אברבנאל "שהחכם יהיה לו מקום קבוע בבית המדרש לישיב בו, שלא ישב פעם כאן ופעם כאן, כי זהו דרך הדיוטות" עכ"ל. ונלע"ד זהו מאמר חז"ל "כל הקובע מקום לתפילתו [ור' ישעיה פיק בגליון שבצד דף הגמרא ציין: "לתורתו", וכן הוא בנוסח קדמון "הגדת התלמוד"] אויביו נופלים תחתיו" (ברכות ז ע"ב). וני"ל "אויביו" כאן הם המוזכרים בקידושין דף ל ע"ב, בעלי פלוגתא בסברותיהם. וכן "אויביו" הם המקטרגים של סט"א הטוענים נגד קבלת תפילותיו.

וכך כתב "תפארת ישראל" על אבות ("עשה תורתך קבע", סוף פ"א, בועז ס"ק ג) וז"ל: "יש ג"כ במשמעות 'קבע' עניין המשך, שלא יהא לימודו פסקי פסקי, ללמוד מעט ולהפסיק, ללמוד מעט ולהפסיק, כי ההפסקות משמשות להשכיח הלימוד. ומהאי טעמא לא יהיה סדר לימודו בענינים הרבה ליום, רק יהיה קבוע ומוחזק לכל היותר בג' ענינים וכו' וכו'. ואפילו בענין אחד לא ישנה מדפוס לדפוס, ומחדר לחדר, או אפילו ממקום למקום באותו חדר. ואפילו רק מזמן לזמן לא ישנה, אלא יהא רגיל לקבוע שעה מיוחדת קבוע ללימוד זה, ושעה אחרת מיוחדת ללימוד האחר. כי כל סידור נאות יחזק כח הזכרון, וכל שינוי יחלישו" עכ"ל. ונלע"ד המעתיק, כי זהו פירוש "המכיר את מקומו", כי ע"י שהאדם מתפלל או לומד באותו מקום קבוע תמיד, איננו מסיח דעתו לשינויים, ויתרכז בתפילתו ובלמודו.

וראוי להביא כאן דברי "ענף עץ אבות": "שצריך שיכיר את מקומו האמיתי, כי זה העולם אין זה מקומו כי הוא כגר בארץ, וצריך שיזכור תמיד יום המיתה ולאן הוא הולך, למקום עפר רמה ותולעה כי הוא מקומו. ואז יכנע לבבו הערל ואז ירצה את עונו, ויחנה בלבו דעה בינה והשכל. וגם אפשר שרמז שלעולם יכיר את מקומו המיוחד לו בגן עדן תחת כנפי השכינה, ובזה ישתדל לעולם לקנות תכלית השלימות לשוב אל מקומו הראשון אשר ממנו חוצב" עכ"ל. [ונלע"ד המעתיק, שזה פשט הפסוק שאמר דוד: "גר אנכי בארץ, אל תסתור ממני מצוותיך" (תהלים קיט, ט). כלומר בשכר הידיעה זאת ה' יעניק לי ידיעת מצוותיך].

[כו] השמח בחלקו

כתב מהר"י אברבנאל: "שהחכם ישים מאווייו וכל חפצו בקנין חכמת התורה. ולכן לא יהיה נבהל לכבודות ולשררות, אבל יהיה שמח בחלקו. ואם קרה מקרה שבהיותו ראוי להיות נסמך ולהיותו ראש [ישיבה] לא ניתנה לו השררה ההיא וניתנה לקטן ממנו, לא ייעצב מפני זה" עכ"ל [והוא מציין

לב"מ פה ע"ב רבי היה מצטער לסמוך לשמואל, ולא אסתיעא מילתא, ושמואל קבל מניעה זו מן שמים, בסבר פנים יפות).

וכן בהשגת החכמות, לא טוב הדבר שהאדם נעצב מפני שלא השיג ככל שיתאוה. מפורש במדרש על פסוק "לעשות לרוח משקל": "ואפילו בדברי תורה שניתנו מלמעלה, לא ניתנו אלא במדה, ואלו הן מקרא, משנה, תלמוד, הלכות ואגדה. יש זוכה למקרא, ויש למשנה, ויש לתלמוד, ויש להגדה, ויש זוכה לכולן" (ויק"ר טו, ב).

וכך כתב "ספר חסידים": "כי הקב"ה גוזר מי יהיה חכם ומה חכמתו וכמה שנים וכמה ספרים יעשה. יש שגוזר עליו שעושה ספר אחד או שנים או שלשה, וכן בתלמוד וכן לפתור קרייה [המקראות] וכן בסודות אחרות" (פסקא תק"ל). אבל ברור שיש בחירה חופשית לאדם להחסיר ממה שהיתה לו ביכולת, או מפני עצלות או מפני פחד מהבריות, או מפני רוע סדר לימודו וכיו"ב. וכן המשיך שם: "וכל מי שגילה לו הקב"ה דבר ואינו כותבה ויכול לכתוב, הרי גוזל מי שגילה לו דכתיב 'פוצו מעיינותיך חוצה' עכ"ל. ואין האדם יודע מה שהקב"ה הקציב לו, ורק לעתיד לבוא יתגלה. אבל יש בזה נוחם למי שמשדל בכל כחו ובכל זאת איננו מצליח כרצונו.

וכן בהשגת המדות והמעלות הטובות, כאשר האדם משתדל בכל יכולתו, עליו להיות "שמח בחלקו" בתוצאות. וכך כתב אדמו"ר רמ"מ מוויטבסק ("פרי הארץ"): "רבים צועקים על מחשבות זרות, והתהוות הסיבה היא הגדלות' [גאווה] שבהם, שאינם שמחים בעבודתם ולא די [להם] כי אם בגדולות ובנפלאות מהם. כי הנה כלל גדול בתורה להיות שמח בחלקו, גם בעסק התורה והעבודה אם מעט ואם הרבה, ויהנה ממנו. משא"כ מי שאינו נהנה ושמח וכו' ומי שרוצה ליכנס במקום שאינו ראוי, דוחים אותו לחוץ. הנה ידע אינש בנפשיה, למה יחפצו בגדולות? במה זכה להם? ודאי מהראוי לומר 'מתי יגיעו מעשי למעשי אברהם יצחק ויעקב?' ואפילו הכי יהיה שמח מאד בעסק עבודתו ה', ובשמחה של מצוה זו יזכה לגדולה" עכ"ל. (וגם רש"י הירש בביאורו מפרש כני"ל, כלומר למרות שרואה הלומד אחרים שהם מחוננים ידענות וכשרונות יותר ממנו, הוא בכל זאת שמח שעבד את ה' בכל כחותיו ועשה בעבודת ה' עד כמה שידו מגעת).

וכן כתב "ענף עץ אבות": "כי יש אנשים שרואים איש גדול ממנו בלימוד, בוער בקרב לבו כאש צרבת מקנאתו וחמדתו את הכבוד אשר רואה שנותנים לאיש הזה. ולזה אמר 'השמח בחלקו' בחלק התורה הניתן לו מן שמים" עכ"ל. ובאמת, מה שאמרו חז"ל "קנאת סופרים תרבה חכמה" (ב"ב כא ע"א) העיר שם מהרש"א: "לא אמר 'קנאת חכמים תרבה חכמה' כי המגיע כבר למעלת החכם לא יתקנא בחברו, והחכמה נוספת בו ממילא, אבל הסופרים דנקט הם שעדיין לא הגיעו למעלת החכמים" עכ"ל.

"מסילת ישרים" כבר לימד אותנו שאין אנו יודעים דרגות בני אדם באמת, כי זה לא תלוי כלל לפי מה שמתפרסמים בין הבריות. וכך כתב: "וכבר יכול להיות חסיד גמור איש שמפני צרכו הוא בעל מלאכה פחותה, כמו מי שלא יפסיק מפיו הלימוד" (סוף "מסילת ישרים"). וזהו מה שקבעו חז"ל "אחד המרבה ואחד הממעיט, ובלבד שיכוון לבו לשמים" (מנחות קי ע"א).

והגר"ח ולו"זיין ("רוח חיים") כתב על פסקא זו: "והשמח בחלקו, ואינו אף להעשיר, וגם אינו הולך בגדולות בלימודו, רק לומד מעט מעט עד שיהיה בקי בהם. ואינו מתגאה לידע הרבה בפעם אחת ועיי"ז ישכח הכל" עכ"ל.

[כז] העושה סייג לדבריו

אין זה בכלל "ועשו סייג לתורה" (אבות פ"א מ"א) כי שם מדובר לבית דין בענין כלל המצוות, כמו שניות לעריות ואיסורי שבות לענין שבת. אבל כאן מדובר לענין קנין התורה. לפי רש"י הירש הכוונה שכאשר האדם מתווכח עם רעהו בענין תורה, אל יגיד דבריו בהחלטיות ובתקיפות, פן כאשר חברו יענה לו וידחה לדבריו, יצטרך להתבייש ממה שבתחילה היה כה בטוח בעצמו. ולכן ראוי לו מפעם לפעם להקדים משפט התנאי "כך נראה לי לפי עניות דעתי". ושם זה נרמז בדברי הגר"א על פסוק "אל תצא לריב מהר פן מה תעשה באחריתה בהכלים אותך רעך" (משלי כה, ח). פירש הגר"א: "אל תהא נבהל [ממהר] לריב בדבר שאתה סבור שהדין והיושר עמך. פן מה תעשה בהכלים אותך רעך, כי בודאי גם הוא בעיניו צדיק וישר, ופן באמת היושר עמו. וכאשר יגיד לך, יכלים אותך על ריבך שרבת עמו במה שהיושר עמו. וכן הענין בתורה, אל תהי נבהל להשיב על דברי חברך ולצעוק, כי פן מתוך דבריו אשר יגיד לך לא יהיה לך פה להשיב ותתורץ קושיתך ותכלס, וזה 'מה תעשה באחריתה':, כאשר יגיד לך ויתיישבו דבריך, ויכלים אותך על שצעקת

דבר שאין בו ממש" עכ"ל.

הרי מכאן שכאשר אתה מציע דבר חדש בלימוד, תקדים ביטויי ספק כמו "שמא אפשר לומר"; או "לכאורה הענין הוא"; או "אם אינני טועה, אולי הענין הוא". ואז כשיוכיח חברותא שלך שלא קלעת לאמת לא תהיה לך בושה גדולה כי הרי הקדמת שדברת רק כהצעה בעלמא ובתור ספק. וזהו "עושה סייג [וגדר] לדבריו".

ובפירושו של הגאון ר' נח חיים מקאברין (מלקט של "מסכת אבות") הציע: "שעושה גדר לדבריו שלא יטעה בדיבור שלו ולא יהיו דבריו בערבוב". אמנם הוא התכוון לטשטוש של מלים הנאמרות בשטף ואין המבטא ברור. אבל נלע"ד להוסיף שגם המלמד תורה לאחרים חייב לסייג בין תחום לתחום, בין ענין לענין כדי להקל על הבנת התלמיד. מה שחז"ל אמרו "ספא ליה כתורא" (ב"ב כא ע"א) הוא בענין גירסא של אותם הפסוקים שוב ושוב עד אין מספר. אבל לא ענינים שונים ומגוונים. חז"ל אמרו "מה היו הפסקות משמשות? ליתן ריווח להתבונן" (תו"כ תחילת ויקרא, מובא ברש"י שם). מגיד שיעור הדוחס יותר מדאי ענינים בשיעור שלו, גורם שהשומע יקלוט מעט מאד, כי הכל גדוש מדאי. ולכן יש לעשות סייג לדבריו.

והחסידי יוסף יעבץ (ממגורשי ספרד) פירש "שישמור (דבריו) שלא יארע לו כמו שאירע לאנטיגונוס עם תלמידיו, לכן הזהיר "חכמים הזהרו בדבריכם" (אבות, פ"א, דברי אבטליון, ועיי"ש פי ברטנורא).

והוסיף "ענף עץ אבות": "כי עושה סייג בענין דיבורו ושומר פיו ולשונו ובוחר בשתיקה מהדיבור, ואינו מדבר רק על צד ההכרח" עכ"ל. ובאמת אמר "סייג לחכמה שתיקה" (אבות, ג) כלומר היא תביא לידי כך. ובשם האריז"ל אמרו "מי שישב ארבעים יום רצופים בלי דיבור של חול, ישיג חכמה והשגה" ("שער רוח הקודש", בדפ"ח דף לו). וזה מפורש בזוהר ("ח"ג דף קפג ע"ב) "כל מאן דנטיר פומיה ולישניה, זכי לאתלבשא ברוח דקודשא". וכן מצאנו במהר"ל: "יפה לו השתיקה כדי שיוכל לפעול בכח השכלי" ("על אבות, סוף פ"א, "אלא שתיקה", דף נה).

[כח] אינו מחזיק טובה לעצמו

בביטוי זה מדובר שהלומד תורה לא יחשיב את עצמו שעשה איזה דבר תוספת וחסידות במה שלומד את התורה. כך פירש מהר"ל, ויש לכך ראיה ממאמר רבן יוחנן בן זכאי "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך, כי לכך נוצרת" (אבות, ב). מפרש מהר"ל עומק הענין, שהמחזיק טובה לעצמו סבור שעושה מה שאיננו מחויב לעשות, וממילא ביום מהימים יתרפה ממלאכתו ויפסיק מלימודו. אלא מוטל על האדם לדעת שהוא מחויב בזה, ואין לו יכולת להשתמט מזה.

ועוד פירש "ענף עץ אבות": "אינו מחזיק טובה לעצמו כאילו הוא העושה אותה, כי יודע נאמנה שאלמלא הקב"ה עוזרו, לא היה יכול" עכ"ל. ומפורש כתב רמח"ל על ענוה הראוי לת"ח: "הנה החכמה היא המביאה יותר את האדם לידי התנשאות וגאוה וכו'. והנה אין לך חכם שלא יטעה, ושלא יצטרך ללמוד מדברי חבריו, ופעמים רבות אפילו מדברי תלמידיו. אם כן איפוא איך יתנשא בחכמתו? ואמנם מי שהוא בעל שכל ישר, אפילו אם זכה להיות חכם גדול ומופלג, באמת כשיסתכל ויתבונן יראה שאין מקום לגאוה והתנשאות. כי הנה וכו' אינו עושה אלא שבח טבעו לעשות, כעוף שמגביה לעוף לפי שטבעו בכך וכו'. כן מי שהוא חכם, הוא לפי שטבעו מביאו לזה. ואילו אותו שעכשיו אינו חכם כמוהו היה לו שכל טבעי כמוהו, היה מתחכם גם הוא כמוהו. אם כן אין כאן [מקום] להתנשא ולהתגאות!" ("מסילת ישרים", תחילת פכ"ב). כלומר ה' הוא שנטע בשכלו כשרונות כאלו לחדש ולמצוא מעמקים נוספים לתורה. והא כיצד יתפאר במעלות שלא הוא עצמו יזם אותם אלא שהעניקו לו מתנה מן שמים? וזהו "אל תחזיק טובה לעצמך".

וכן כתב מהר"י עמדין כאן: "ואפילו העסק בלימוד צריך סיוע גדול מן השמים. אע"פ שהאדם בעל בחירה, אם אין הקב"ה עוזרו אינו יכול לעמוד בו. לכן לא יתגאה בלימודו תורה הרבה, שלא ייענש בשכחה וכו'. לפיכך לא יתלה הגדולה בעצמו אלא בבעליה" עכ"ל.

[כט] אהוב

מקשה מהר"י עמדין כי לכאורה אין כאן הוראה מה לעשות? כי זהו רק תאר שמתארים אותו בני אדם? ועונה כי מוטל על האדם להקדים מעשים מסויימים שיקנו לו תאר זה, כמאמר חז"ל "ואהבת את ה' אלוהיך (דברים ו, ה) שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא קורא ושונה ומשמע ת"ח ויהא משאו ומתנו בנחת עם הבריות. מה הבריות אומרות עליו: אשרי אביו שלימדו תורה,

אשרי רבו שלימדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה. פלוני שלמד תורה ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו!" (יומא פו ע"א). [עד כאן מפירוש מהר"י עמדן]. ולכאורה דרשת חז"ל צריכה ביאור. הרי הפסוק אמר מפורש רק שהאדם עצמו הוא יאהב את ה', כלומר יש כאן יחס ישיר בינו לבין קונו. והא כיצד העמיסו על הפסוק לשון "הפעיל", שיגרום לאחרים לאהוב את שם ה'? [ויש להבחין כאן, לא אמרו שהבריות יאהבו את ה' עצמו, כי אם "שם ה'". אלא אם הם עצמם אינם לומדים תורה, לא יגיעו לאהבת ה' עצמו כמבואר במדרש ספרי על פסוק זה, כי אם לאהבת שם ה' בלבד].

אלא יש כאן שני דיוקים חשובים. מי שהוא באמת אוהב את ה', רוצה מאד שכולם יאהבו את ה' [וזו דרכו של כל אוהב, הרוצה שהאהבה תהיה נחלת הכלל]. אבל כיצד ישיג זאת, אם בני הציבור אינם לומדים תורה, ואינם מכירים דרכי ה'? אלא ענו חז"ל שאם יגרום לכך שהבריות יאהבו אותו אדם עצמו (מחמת מעשיו הראויים), והוא הרי נושא עליו כתר תורה והציבור מזהה אותו עם חפצי שמים, ממילא יגיעו גם לאהבת שם ה'. לכן אמרו שיהא שם שמים מתאהב על ידך, כלומר שאוהבים אותך, ממילא יאהבו גם את מי שבאת לעשות בשמו [ה' ית"ש]. ולכן אמנם פשט הפסוק איננו "הפעיל" אלא "פעל" פשוט, אלא שהאופן כיצד להשיג התוצאה היא ע"י שיאהבו גם אותך, ולשון "הפעיל". וזה הנכלל כאן במדת "אהוב".

וכיון ש"כל שרוח הבריות נוחה הימנו, [גם] רוח המקום נוחה הימנו" (אבות, ג) כמו שביאר מהרש"א למאמר אחר לחז"ל (ברכות יז ע"א): "לעולם יהא אדם ערום ביראה, מענה רך משיב חמה, ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה ויהא מקובל על הבריות" (ברכות יז ע"א, מהרש"א, שם). ובאמת צריך הסבר מדוע חז"ל חילקו בין לשונות "אהוב ו"נחמד"? מדוע לא כללו יחד "אהוב למעלה ולמטה"? ני"ל בס"ד כי מפני זה כתב הרמב"ם (בהביאו המאמר הנ"ל ממסכת יומא) "אם דקדק החכם על עצמו והיה דיבורו בנחת עם הבריות ודעתו מעורבת עמהם, ומקבלם בסבר פנים יפות, ונעלב מהם ואינו עולבם, מכבד להם ואפילו למקילין לו [בכבוד], ונושא ונותן באמונה, ולא ירבה באריחות של עמי הארץ וישיבתו, ולא ייראה תמיד אלא עוסק בתורה, עטוף בציצית מוכתר בתפילין ועושה בכל מעשיו לפנים משורת הדין, והוא שלא יתרחק הרבה ולא ישתומם, עד שימצאו הכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו הרי זה קידש את ה' וכו' (הל' יסודי התורה, סוף פרק ה). הרי בגמרא ביומא לא אמרו פרט זה של "מתאווים למעשיו"? אלא הוא הנכלל במאמרים "נחמד למטה" שחומדים לעשות כמעשיו. ובשני מאמרי חז"ל הנ"ל, האיש עושה מעשים כאלו שיהא אהוב, גם לה' וגם לבריות.

[ל] אוהב את המקום

וממשיך מהר"י עמדין שמעלה זאת היא ההמשך והתנאי למעלה הקודמת. כי שמא הבריות אוהבות אותו מפני שאיננו מוכיח אותם בעניני המצוות? וכבר הזכירו זאת חז"ל בכתובות קה ע"ב ("האי צורבא מרבנן דמרחמין ליה בני מתא, לאו משום דמעלי טפי אלא משום דלא מוכח להו במילי דשמאי"). ולכן צריך שיהיה האדם המושלם "אוהב למקום" ורוצה שהבריות יקיימו מצוות ה'. [עכת"ד]

על הפסוק "לאהבה את ה' אלוהיך ולדבקה בו" (דברים ל, כ) אמרו חז"ל: "שלא יאמר אדם אקרא [מקרא כדן] שיקראוני 'חכם', אשנה [משנה] כדי שיקראוני 'רבי', אשנן [גמרא] שאהיה זקן ויושב בשיבה. אלא למוד מאהבה וסוף הכבוד לבוא" (נדרים סב ע"א). כלומר יש הלומד לשמה ויש הלומד לא לשמה. זה נקרא "ימין" וזה נקרא "שמאל" (רש"י על שבת סג ע"א). ועל זה אמרו שם בגמרא על פסוק "ארך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד" (משלי ג, טז) "למיימינים בה אורך ימים [עוה"ב] איכא וכל שכן עושר וכבוד, למשמאלים בה עושר וכבוד [בעוה"ז] איכא, אורך ימים [לעוה"ב] ליכא". והביאור פשוט ע"פ מאמר חז"ל בפסחים (נ ע"ב) שיש שכר "מעל השמים" (תהלים קח, ה) רק להעוסק בתורה לשמה. אבל לא כן להעוסק לא לשמה, השכר שלו הוא רק "עד השמים" (תהלים נו, יא). וביאר מהר"י עמדין (באגרותיו) כי אין שכר נצחי למי שמקיים אחת מן המצוות שלא לשם ה' אלא לשם פרס. והגאון מסביר ומצא ע"פ זה את המקור לדברי הרמב"ם (הל' מלכים סוף פרק ח) מדוע גוי אע"פ ששומר כל ז' מצוות בני נח אבל לא מפני כי משה מסר דבר ה' בסיני, אלא מקיים אותן מפני הכרעת שכלו, אין לו חלק לעוה"ב. כי הרי שכרו הוא רק "עד השמים" (וכנ"ל) כיון שאין כוונתו "לשמה". וכותב הגאון שם שהוא הדין יהודי המקיים איזו

מצוה או לומד תורה "לא לשמה", שכרו "עושר וכבוד" בעוה"ז בלבד, ולא "אורך ימים" לחיי עוה"ב (כמפורש בשבת סג ע"א). ודבר זה הוא נורא מאד! ובכן גם בענין מ"ח מעלות שהתורה נקנית בהן [ובאנו לפרש בזה ג"כ מאמר של רבי מאיר בתחילת הפרק "כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה וכו' ומגלים לו רזי תורה"] שהנפקא מינה הוא שאם "אוהב את המקום" וממילא הוא שמח בתורתו של ה', "אז יתגלו לו רזי תורה. ולא כן מי שאינו לומד מאהבת המקום ב"ה" (לשון "ענף עץ אבות").

ובס"ד מצאנו זאת כמעט מפורש בקרא. אחרי פרשה שניה של "קריאת שמע", שם נצטוינו "לאהבה את ה' אלוהיכם ולעובדו בכל לבבכם ובכל נפשכם" (דברים יא, יג) הוסיפה התורה "כי אם שמור תשמרון את כל המצוה הזאת אשר אנכי מצוה אתכם לעשותה, לאהבה את ה' אלוהיכם ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו" (דברים יא, כב). ופירש רש"י: "שמור תשמרון, אזהרת שמירות הרבה, להזהר בתלמודו שלא ישתכח" (והעתיק זאת מהספרי, פי עקב, פסקא מח). וצ"ע, הרי "המצוה" בה מדובר בפסוק זה היא "לאהבה את ה' אלוהיכם" והא כיצד חז"ל ורש"י פירשו על מצות הלימוד? אלא הם הם פירשו הדברים שבמדרש ספרי (דברים ד, פסקא לג): "לפי שהוא אומר 'ואהבת את ה' אלוהיך בכל לבבך'. איני יודע (באיזה צד) [כיצד] אוהבים את הקב"ה? ת"ל 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך' שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו" עכ"ל. כלומר אין "אהבת ה'" בלי לימוד תורתו. ולכן חז"ל ורש"י כתבו מה שכתבו. אבל כל זה אמור כאשר הלימוד הוא במטרה כדי להגיע לאהבת ה', ולא כאשר תקוות האדם היא כבוד (כדי להקרא "רבי", כמוזכר לעיל בנדרים סב ע"א). ולכן הזהיר התנא שלנו כאן "אהוב, אוהב את המקום". ומובן שכמים הפנים לפנים, האדם הוא אוהב לה', כאשר הוא עצמו אוהב את ה'.

ויש כמה ממבארי הברייתא שהשמיטו מלת "אהוב", כי היא איננה פעולה מצד האדם, אלא היא תוצאה מדברים אחרים שעשה. וכיצד נמנה "אהוב" בין המעלות המוטלות על האדם לקיים? ובספר "בית אבות" (לנכדו של אחי הגר"א) ביאר שהוא הקדמה כללית לחמשת הפרטים הבאים, שע"י השגתם נהיה האדם "אהוב". אבל מהר"ל בביאורו מנה התכונה לחלק ממ"ח, כאשר הוא ענין "כל שרוח הבריות נוחה הימנו, רוח המקום נוחה הימנו" (אבות, ג).

[לא] אוהב את הבריות

מהר"ל מסביר כי מדה זאת היא סעיף של אהבת ה'. "שלא יאמר [אדם] מה לי לפלוני? אינו כדאי להיות לי לרב [כצ"ל], ואין כדאי להיות פלוני חברי, ופלוני עשה חטא והוא רשע, (ודבר זה לא יעשה) [אמירה כזו לא יאמר] רק יקרב ולא ירחק. ומדה זאת ג"כ ענף (מה) [מסוים] מאהבת ה' וכו' מי שהוא אוהב את הש"י אוהב את כל אשר שייכים ומצורפים אליו" (על אבות, פ"א, "והוי דן כל אדם לכף זכות", דף לח). וכן הוסיף עוד: "ואמר שיהיה אוהב את הבריות וכו' ומקרבן לתורה וכו'. יהיה עושה שלום וחיבור בין בני אדם שרחקו מן התורה וממצוות ה' ויעשה שלום ויקרב אותם לתורה ולמצוות הש"י וכו'. [וזה] ענף מן אהבת הש"י, כי בשביל שהוא אוהב הש"י, אוהב את בריותיו" (על אבות, פ"א, אוהב את הבריות, דף מז).

וכיצד מעלה זו תגרום שהאדם יזכה לתורה? עונה מהר"ל בביאורו לברייתא שלנו: "כי כאשר הוא אוהב את הבריות, הוא תוך כלל הבריות וראוי אל התורה שניתנה אל הכלל. אבל אם אינו אוהב את הבריות, הנה נבדל מן הכלל, ואיך יזכה אל התורה? שהתורה היא אל הכלל, שהרי הוא יחיד בעצמו ולא ניתנה תורה אל היחיד" (סוף דף רצט).

וכתב כאן מהר"י עמדין: "שיש לך אדם 'אוהב את המקום' ולכן שונא את הבריות לפי שאין עושין רצונו של מקום" עכ"ל. הוא מציין למעשה ר' יהושע בן לוי (ברכות ז ע"א) ורומז למעשה אבא חלקיה (תענית כג ע"ב) שהוא היה מתפלל על הבריונים שימותו, ואשתו היתה מתפללת עליהם שיחזרו בתשובה. היא היתה עדיפה עליו, והגשמים באו בזכותה. [וע"ע דברי מהר"י עמדין בסידורו, בביאורו לתפילת עמידה, סוף ברכת "ולמלשינים". והארכנו בהרבה חילוקי דינים והתנהגויות בספר "אוצרות המוסר", דף 865 ואילך עיי"ש].

אוהב את הצדקות

למרות שתכונה זו נכללת בחשבון מחזור ויטרי, מהר"ל, "תפארת ישראל" ועוד, לא מנינו זאת ברשימתנו, כי הפירוש המיוחס לרש"י כותב: "לא גרסינן". וכן מהר"י אברבנאל, "מדרש שמואלי",

ומהר"י עמדין [הוא קושר אותו ל"אוהב את התוכחות"] והגר"א ועוד לא גרסו אותו.

[לב] אוהב את התוכחות

מהר"י אברבנאל מבאר: "שאיש אין בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. לכן אי אפשר שהחכם, עם כל שלימותו, לא יחטא בדבר מה, אם בעניני העולם, אם בעניני הבריות, או בסדר ישיבתו ותלמידיו. לכן אם יוכיחוהו על כך אוהביו, יקבל התוכחות ויחפוץ בו, וזה יורה על שלימות חכמתו, שכל מעשיו הם לשם שמים".

מציין מהר"י עמדין למאמר ר' יוחנן בן נורי: "מעיד אני עלי שמים וארץ שהרבה פעמים לקה עקיבא בן יוסף על ידי, שהייתי קובל עליו לפני רבן גמליאל, וכל שכן שהוסיף בי אהבה" (ערכין טז ע"ב).

ושמא ראוי להוסיף כאן דברי הגר"א בביאורו ל"הוכח לחכם ויאהבך" (משלי ט, ח) שהצדיקים שמחים לשמוע מאחרים דברי תוכחה, ואוהבים למי שמגדיל עליהם את העבירה שעשו. כמו אשה הרוצה להתייפות, היא משיגה לעצמה מראה [ראי] המגדילה כל כתם, שכל נקודה קטנה וכעורה שהיא תראה בעור פניה ניכרת מיד, כדי שתוכל להסתירה ע"י אבק המסתיר.

[לג] אוהב את המישרים

כאן כתב מהר"י אברבנאל: "אוהב את המישרים, שמפני חכמתו יבחר באמת מצד שהוא אמת ולא יחפוץ בניצוח (וקנטור) [בויכוחים] או לעשות חידודין לדבריו, כי לפי חריפותא שבשתא. גם בענינים המעשיים ובעניני בני אדם, יש אנשים שלא יחושו כי אם על הנוגע אליהם, ותמיד יאמרו 'שלים עליך נפשי', לא אתעסק בדברי זולתי. וכבר סיפרה תורה משלימות משה אדוננו כי בהיותו במצרים נער, לא משל ברוחו לסבול העוול שראה איש מצרי מכה איש עברי מאחיו וכו'. גם כשראה שני אנשים עברים נצים וכו' וגם כשברח מחרב פרעה וכו' בראותו עושק הרועים לבנות יתרו וכו' קם להושיען. לפי שהיה אוהב את המישרים. וכן ראוי אל החכם, שהבט אל און לא יוכל" עכ"ל.

וכן כתב "מדרש שמואל" "שלעולם יהא אוהב את העיון הישר, ולא יהיה מאותם אשר ארחותיהם עקשים ונלוזים, רק אוהב את המישרים" עכ"ל. וכן כתבו בני הגר"א (בהקדמתם לביאורו לשו"ע או"ח) על אופן לימודו של הגר"א: "אחר [כך] הזהיר על דרכי העיון בים התלמוד ולעיון היטב בפירוש רש"י כי הם נכוחים מאד למבין, ובחידושי בעל התוספות ז"ל, מתנאיה שיהיה ישר העיון, שונא רב הקושיות, מודה על האמת אפילו מפי תינוקות של [בית] רבן וכו'. ודברי חידודין ציוה להמניע" עכ"ל.

וכן כתב מהר"י עמדין: "צריך להזהר עוד בין בלימוד בין במעשה שלא לנטות מקו היושר. ואגרא דשמעתא סברא (עיין ברכות ו ע"ב) ישרה".

[לד] מתרחק מן הכבוד

מבאר "תפארת ישראל": "אע"פ שבשומרו של המעלות הקודמות ראוי הוא לכבוד, אעפ"כ לא די שלא ירדוף אחר הכבוד אלא אפילו כשירצו בני אדם לכבדו ירחיק את עצמו מהם, מצד הצניעות בהכירו היטב חסרונותיו, ויהיה שפלותו (לענינו) [מול עיניו] תמיד, ועי"ז לבו נשבר בקרב" עכ"ל.

וכבר האריך רמח"ל בענין "בורח מן הכבוד", וכך דבריו הנפלאים: "שנאת הרבנות ובריחה מהכבוד, משנה ערוכה היא 'אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות' (אבות פ"א). ואמרו עוד: 'הגס לבו בהוראה, שוטה, רשע וגס רוח' (אבות, פ"ד) וכו'. ואמרו 'לעולם אל תהי רץ אחר שררה [לקבל מינוי כרב]. למה? פן מה תעשה באחריתה? למחר באים ושואלים לך שאלות, מה אתה משיבם?" (פסקתא רבתי, כב, ד) וכו' וכו' [עיי"ש שהאריך]. כללו של דבר, אין הרבנות אלא משא גדול אשר על שכם הנושא אותו. כי עד שהאדם יחיד ויושב בתוך עמו מובלע בין אנשים, אינו נתפס אלא על [חטאין] עצמו. כיון שנתעלה לרבנות ושררה, כבר הוא נתפס על כל מי שתחת ידו וממשלתו, כי עליו להשקיף על כולם ולרעות אותם דיעה והשכל ולהישיר מעשיהם וכו'. והכבוד אינו אלא הבל הבלים המעביר אדם על דעתו ועל דעת קונו ומשכחו כל חובתו. ומי שמכירו, ודאי שימאס בו וישנאהו. והתהילות אשר יהללוהו בני האדם, יהיו עליו לטורח. כי בראותו אותם מגדילים הילוליהם על אשר אינו בו באמת, אינו אלא מתבושש ומתאנח על שלא די לו רעתו שחסרות ממנו המעלות ההן, אלא שיעמיסו עליו תהילות שקר למען יכלם יותר". ("מסילת ישרים", פרק כב).

[לה] לא מגיס לבו בתלמודו

כתב "תפארת ישראל" שאין פירושו "גס רוח" כי זה אינו "מעלה" רק מניעת חסרון נורא, וא"כ מה זה שבח בחיוביו? אלא פירוש 'גס' כמו 'לבה גס בהן' (סוטה ז ע"ב) דרצה לומר ב' בני אדם המכירים זה את זה ואינן מתביישים זה מזה כשעושה דבר שאינו של צניעות בפניו" עכ"ל לענייננו. כלומר כאשר האדם לומד תורה יזהר לבל יחשוב שהוא כבר מכיר היטב הנושא ואין לו צורך להעמיק. כי אז בודאי יכשל בטעות. אלא תמיד יגש ללימודו כאילו הוא עדיין זר לו וכאילו זו פעם ראשונה לו בנושא זה.

[לו] אינו שמח בהוראה

התורה עמוקה מאד, ויש בכל דבר ריבוי צדדים של ספקות. וכל שכן שכבר נכתבו מאות ספרים בהלכה, ובכל דבר ודבר יש דיעות שונות וצריך עיון מדוקדק להבין לפי מי פוסקים. ואמנם יש לנו כללי הפסק, אבל הפוסק ולא מבין טעמו של דבר נוהג "בדיעבד" בלבד. ועל האדם לחשוש תמיד שמא נכשל בטעות.

וראוי להביא כאן דבריו הנפלאים של הרמב"ם שהטועה בהוראת ההלכה נחשב למזיד. כי מקרבן על שגגה "למדנו מכך שכל עושה או מורה לפי עיונו, אם לא היה בית הגדול או כהן גדול, הוא מסוג המזיד ואינו נחשב מן השוגגים וכו'. "שגגת תלמוד עולה זדון" (אבות ד, יג) כלומר שמי שאינו לומד היטב ומורה ועושה כפי חוסר ידיעתו הרי הוא כמזיד וכו' לפי שלא קבע הכתוב התנצלות בהוראה בטעות כי אם לבית דין הגדול בלבד" ("מורה נבוכים", ח"ג פמ"א). כי מי הכניס אותו לסיבוך זה? למה קיבל על עצמו לפסוק למען אחרים? מדוע לא שלח את השואל לאלו שהם גדולים ממנו בתורה?

ובענייני ממונות אמרו חז"ל: "לעולם יראה דין עצמו כאילו חרב מונחת לו בין ירכותיו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו" (סנהדרין ז ע"א). וכן בענייני איסור והיתר "רב אשי כי הוה אתי טריפתא לקמיה מכניף ומייתי וכו' כי היכי דלימטיין שיבא מכשורא" (שם). "רב כי הוה אתי לבי דינא אמר הכי ברעות נפשיה לקטלא נפיק, וצבי ביתיה לית הוא עביד, וריקן לביתיה אזיל, ולואי שתהא ביאה כיציאה" (שם).

[לז] נושא בעול עם חברו

מפרש "תפארת ישראל": "הן בטרחת הגוף, והן בהוצאת ממון, והן בצער נפשו על מה שקרה לו לחברו, והן כשחסר שכל לחברו בענינים זמניים או נצחיים, לא יחוש [החסיד] מלהטריח את עצמו לייעצו, ללמדו לטובתו בעוה"ז ובעוה"ב". והלשון דומה לסגנון "מסילת ישרים" "שישתדל לעזור כל אדם במה שיוכל ויקל משאם מעליהם" (תחילת פרק י"ט). אבל צ"ע מה המיוחד בזה כדי שהאדם יזכה על ידי כך לתורה?

עונה על כך מהר"ל: "ומורה דבר זה שהוא אדם טוב כאשר נכנס בעול עם חברו להציל אותו מהצרה. ועוד מורה דבר זה שאינו נבדל מן הכלל כאשר נושא בעול עם חברו. וראוי אל התורה שהיא אל הכלל" עכ"ל. כי מצאנו שכאשר משה רבנו היה עם ה' משך ארבעים יום ולומד תורתו, וישראל חטאו בעגל, אמר לו ה' "לך רד כי שיחת עמך" (שמות לב, ז). וצע"ג כלום חטא משה? אם בני ישראל נכשלו, משום מה למנוע תורה ממשה רבנו? ועונה שם רש"י (וכן הוא בברכות לב ע"א, ע"פ הבי"ח) "כלום נתתי לך גדולה אלא בשביל ישראל. ועכשיו שישראל חטאו, למה לך גדולה?". ובכמה מקומות (עיין "אוצרות מהר"ל", ערך: כלל) מבאר מהר"ל שהקב"ה יש לו עסק רק עם כלל ישראל, וכל יחיד שבהם זוכה רק מחמת שהוא אחד מהכלל. "ולענין מצוות הש"י לא נתן תורה ומצוות לישראל אם לא היה הכללי" ("יחידושי אגדות" ח"ג, ב"ק צב ד"ה בהדי הוצא, דף יג בנדפס). ולכן ע"י שהאדם נוהג מנהג "התכללות" עם הזולת, נפתחים לו שערי הבנה בתורה. ובזה האדם נמדד.

[לח] מכריעו לכף זכות

מפרש מהר"י עמדין: "כשרואה חברו נתקל בדבר הלכה אינו מתכבד בקלונו אלא מהפך בזכותו ליישב דעתו ולתרץ דבריו ולהראות פנים לסברתו, כענין שלמד שמואל זכות על רב שילא באגמא דסמק"י (יבמות קכא ע"א).

[לט] ומעמידו על האמת

אמר המעתיק, מדה הקודמת "מכריעו לכף זכות" נאמרה אחרי שכבר נעשה מעשה, ודבר שכבר עשוי אין להשיב, ומנסה להפוך בזכות הטועה בהלכה. אבל לפני שנעשה מעשה חלילה מלשתוק מלהציל את הטועה מטעותו, אלא יש להעמידו על האמת. ומעשה מובא בזהר באחד שכאשר חברו היה מפרש את ההלכה ועמד לפרש דבר בטעות, אמר החוטא לחבריו "שתוקו, אל תגידו לו מלה" [להציל אותו משגיאתו]. לבסוף נכשל ונתבייש [כי צחקו ממנו]. וזה שבתחילה אמר לחבריו "שתוקו" נענש בגיהנם (זהר ח"ג דף קסז ע"א). כלומר חייבים להעמיד את חברו על האמת ולא להזניח אותו. (וכמובן צריכים לתקן בדרכי נועם).

[מ] מעמידו על השלום

זה ההמשך מהמדה הקודמת, כי לפעמים כשמעירים הערה לשני, אף שמתקנים אותו אבל גורמים לפירוד הלבבות. ולכן צריכים להודיע לו שמבקש להיטיב לו, ושכל כוונתו של המעורר הוא למען שלימותו, ועי"ז בא שלום. וכך ניסח הרמב"ם הדברים: "המוכיח את חברו וכו' צריך להוכיחו בינו לבין עצמו, וידבר לו בנחת ובלשון רכה, ויודיעו שאינו אומר לו אלא לטובתו [כדי] להביאו לחיי העולם הבא" (הל' דעות פ"ו ה"ז).

[מא] מתיישב לבו בתלמודו

רש"י הירש בביאורו לברייתא זו לא כתב על [מעלה יג] "ביישוב" כמו שפירשנו לעיל, אלא כתב מה שלדעתנו מתאים לפרט זה שלפנינו כאן. שהאדם הלומד לא יהיה נחפו להסיק מסקנותיו; ועליו לבדוק כל פרטי הענין הנלמד אם אין בו איזו סתירה או הכחשה אל מה שהאדם "חידש". וצריך לתלמוד במתינות ובביקורת עצמית.

[מב] שואל ומשיב

"תפארת ישראל" כתב: "כי רק ע"י שאלות ותשובות יתחקקו הדברים בלב השומע. ושואל כענין ואינו מפליג בדברים אחרים ובהצעות רחבות כדי להראות עוצם חכמתו" עכ"ל. שיטה זו של שאלה ותשובה מצאנו בכתבי מהר"י אברבנאל, ואח"כ בכמה כתבי רמח"ל, ולאחרונה בביאורי המלבי"ם למקצת נביאים ראשונים.

[מג] שומע ומוסיף

מבאר מהר"ל שגם כאשר הרב עונה לשואלו דבר, הוא מוסיף הרחבה והוספה לדבריו [עכת"ד] ונוהג עין טובה בשואל כדי להחכים בני ישראל. אבל פירוש אחר נותן "תפארת ישראל": "וכשיוודע [להרב העונה] שלא היה בדבריו הראשונים די [לתת לשואל להבין] לא יהיה לו למשא להוסיף על דבריו עד שיבינוהו היטב" עכ"ל.

והרי כך מביא רש"י (שמות כא, א) "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם": "אמר לו הקב"ה למשה, לא תעלה על דעתך לומר 'אשנה להם הפרק וההלכה ב' או ג' פעמים עד שתהא סדורה בפיהם כמשנתה, ואיני מטריח עצמי להבינם טעמי הדבר ופירושו'. לכך נאמר 'אשר תשים לפניהם', כשולחן הערוך ומוכן לאכול לפני האדם" עכ"ל.

והלשון במכילתא שם: "אין לי אלא פעם אחת, מנין שנה (פתח בש', צירי בני) ושלש ורבע (פתח בר', צירי בב') וכו' וכו' ת"ל 'שימה בפיהם' [שהתלמיד עצמו יכול לחזור יפה על כל מה ששמע מפי הרב המלמד]. יכול שונין ולא יודעין [טעמו של דבר]? ת"ל ואלה המשפטים, ערכם לפניהם כשולחן ערוך כענין שנאמר 'אתה הראית לדעת' (דברים ד, לה) עכ"ל. הרי שעל המלמד להתאזר בסבלנות נשגבה, לא רק שהתלמיד יחזור על כל מה ששמע, אלא אף ידע לנמק ולהסביר יפה!

דוגמא עליונה של סבלנות הדרושה מהרב המלמד, הוא מעשה רבי פרידא שחזר תמיד עם תלמידו על השיעור ארבע מאות פעם, ואירע פעם אחת שחזר שמונה מאות פעם! (עירובין נד ע"ב), ובזכות התמסרות קדושה זו זכה לאריכות ימים וכן זיכה לכל בני דורו להגיע לידי עוה"ב.

[מד] הלומד על מנת ללמד**[מה] הלומד על מנת לעשות**

מהר"ל אומר בקצרה כל תמציתה של הדרכה זו: "כי זה עצם התורה, שילמד לאחרים ג"כ. ולא ניתנה התורה שתעמוד אצלו, רק ניתנה תורה [כדין] ללמד לאחרים, ודבר זה בארנו למעלה הרבה" עכ"ל. אחד מהמקומות בפירושו לאבות, שם ביאר יסוד זה, הוא על המשנה "הלומד על מנת ללמד, מספיקים בידו ללמוד וללמד. הלומד על מנת לעשות, מספיקים בידו ללמוד וללמד לשמור ולעשות" (אבות, ד, דף קעב בנדפס). ויש לשאול, הרי יש "לומד" מהסוג השלישי, הלומד על מנת ללמוד: כלומר שחשקה נפשו לדעת את התורה, ולמה המשנה לא הזכירה אותו?

עונה על כך מהר"ל: "ולכך התחיל לומר מי שלמד על מנת ללמוד או מי שלמד על מנת לעשות, כי אלו שניהם כוונתם לשם שמים. לא מי שלמד כדי לקנות הידיעה, שאין זה מורה שהוא עושה לשם שמים לכבוד הש"י. כי כל אדם רוצה להבין ולידע, מפני שהחכמה נכספת לכל, ולא לשמה לכבוד הקב"ה. וכל שכן אם לומד על מנת שייקרא 'רבי'. אבל מי שלמד על מנת ללמד אחרים או לעשות, דודאי כוונתו לשם שמים, ולא לדעת בלבד" עכ"ל.

הרי למדנו מדבריו כי מה שנהוג בזמננו בחלק מהשיבות שעומדים אך ורק לשם "ידיעה" וקוראים לכך "תורה בטהרה", ולועגים למי שלומד כי תכניתו להיות אח"כ "מחנך" או "מורה"; וכן מה שנהוג אצל מקצת שמבזים למי שלומד הלכות, ויש הרגילים ללמוד סוגיות בגמרא ובכלל לא פונים לציונים של "עין משפט" (שנדפסו בגמרא) לראות ברמב"ם ובשו"ע כיצד יש לפסוק למעשה, הללו עוברים על דברי מהר"ל. ודבר זה גם מפורש בביאור הגר"א לתיקוני זהר (דף ב ע"ב ד"ה דעסקין באורייתא לשמה): "והענין של לשמה שלומד ע"מ לקיים מצוותיה של תורה". וכן כתב "שני לוחות הברית" (של"ה) בסוף פ' ברכה (ח"ה דף קפז) "וזהו הנקרא לימוד לשמה, ופירוש לשמה הוא שלומד על מנת שיקיים הכתוב בה, ולשם זה לומד". וכן כתב "ראשית חכמה", בתחילת ההקדמה לספר, וזה מפורש ב"ספר חסידים" (תחילת פסקא תתקמ"ד). וזה נרמז בפירוש רבנו חננאל למסכת ע"ז דף יז ע"ב, ז"ל: "וימים רבים לישראל ללא אלוהי אמת וללא כהן מורה וללא תורה, כל העוסק בתורה בלבד ואינו מתעסק במצוות וגם להוציא הדין לאמתו וההוראה כתיקונה, כאילו גם תורה אין לו" עכ"ל.

לכן גם כאשר האדם לומד בסדרי קדשים או טהרות, עליו לברר את ההלכה למעשה, שכאשר במהרה בימינו משיח יבוא וישובו כהנים לעבודתם, אם יהיה כהן שלא ידע את הדין וישאל אותו, ידע מה לענות. וגם בזמן הבית ע"י כספי תרומת הלשכה היו מפרנסים תלמידי חכמים שהיו מלמדים לכהנים את ההלכות (כתובות קו ע"א).

[מו] המחכים את רבו

מפרש "תפארת ישראל": "אף עתה שנעשה [האדם הזה] גדול, אפילו הכי כשזכר הדברים ששמע מרבו וימצא בהן דברי תימה, לא יאמר שנשמט מרבו דבר שידע הוא, אלא יאמר כי רבו חכם גדול היה ועמקו מחשבותיו ממנו, ויטרח להעמיד דבריו עכ"ל.

ומהר"י אברבנאל ציין "שיש חכמים מזוייפים שכל מאוויים וחפצם הוא להראות את עצמם שנשתלמו בחכמה מכל בני קדם, ולכן יהיו 'מגנבי דברים' (ע"פ ירמיה כג, ל) ששמעו מפי רבותם ומאנשים אחרים [וייחסו אותם] לעצמם, ויקטינו מעלת זולתם. ואף את רבותם, בתחבולות אלו יקטינו [מעלתם] אחרי מותם, כדי להתגדל ולהתגדר בעצמם". לכן החכם האמתי נזהר מזה, ומייחס החכמה לרבו.

[מז] המכוון את שמועתו

לא די שהאדם הוא "לומד" תורה, אלא יש מצוות "ושננתם" שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו (עיין פי' ר"ן לנדרים ח ע"א ד"ה הא קמ"ל דכיון דאי בעי) שהאדם יהיה "יודע" דברי תורה בדיוקם. הנה בברכות (לח ע"ב) עולא טעה מפני שסמך על שמועה שמסר רבי בנימין בר יפת בשם ר' יוחנן, במקום לסמוך על ר' חייא בר אבא שמסר בשם ר' יוחנן שלא כמותו. "תהי ביה ר' זירא, וכי מה ענין ר' בנימין בר יפת אצל ר' חייא בר אבא? ר' חייא בר אבא דייק וגמיר שמעתא מר' יוחנן רביה [הערה: זו המדה הנידונה בדיונו כאן] ועוד, ר' חייא בר אבא כל תלתין יומין מהדר תלמודיה קמיה דר' יוחנן רביה, ור' בנימין בר יפת לא מהדר" (ברכות לח ע"ב).

חז"ל הזהירו לחזור פעמים רבות על הלימוד. אמרו: "ישב ששה חדשים ואין חוזר לאחריו, נמצא אומר על טמא טהור ועל טהור טמא. [ישב] שנים עשר חדש ולא חזר לאחריו, נמצא מחליף חכמים זה בזה" (אבות דר' נתן פכ"ד ה"ו). ברור שהמחליף את ההלכה בין "טמא" ל"טהור" מחריב את

העולם, אבל כיצד יש נזק במחליף שמותיהם של חכמים? תשובה לכך היא כי ההלכה נקבעת לפעמים לפי ידיעה מי הוא האומר כמו הכלל "הלכה כר' עקיבא מחברו", או "אין הלכה כר' מאיר", או הלכה כרב באיסורי וכשמואל בדיני (ע"ע עירובין מו ע"ב; ויותר פרטים ב"אנציקלופדיה תלמודית", ערך הלכה, ציון 499 ואילך). ולכן כאשר הלומד מחליף שמות של תנאים או אמוראים, הוא גורם לשיבוש בהלכה. ועוד, כאשר יש סתירות בין המשניות, האדם היודע בבירור מי אמר כל משנה יכול לתרץ "הא מני, פלוני היא" (עיין סנהדרין מב ע"א רש"י ד"ה מלחמתה של תורה). ולכן חייב אדם לדייק יפה ולכוון את שמועותיו.

ומחזור ויטרי פירש שהאדם לא יוסיף ולא יגרע ממה ששמע מרבו. ועוד, שחייב אדם לומר בלשון רבו [ממש] [ברכות מז ע"ב].

אבל מהר"ל גרס כאן אחרת מהמפורסם. הוא כותב: "והמבין את שמועותיו ומפרש: "כאשר שמע דבר בתלמודו מבין את השמועה ואינו מקבל השמועה עד שיבין אותה, ולא כמו קצת תלמידים שמקבלים דבר אע"ג שאין מבינים, ואומר 'הרי כך קבלתי!' אין הדבר כך [אלא] שצריך שיבין את שמועותיו. ומה שאמר למעלה 'בינת הלבי היינו שיתן לב כשמקבל מרבו, ואם לא כן לא יקבל חכמה [הערת המעתיק: שיקשיב לדברי רבו במלוא ריכוז מחשבותיו, לבל יטעה במה ששמע]. אבל כאן אמר שיבין את שמועותיו, שצריך שיעמוד על השמועה ולא יקבל השמועה שהיא בידו עד שהבינה [כלומר שהבין את ההגיון הפנימי שבדברים]. ושני דברים הם". עכ"ל [ומעין זה כתב "מדרש שמואל"]".

[מח] והאומר דבר בשם אומרו

מבאר מהר"ל "זהו ג"כ שייד לתורה מאד וכו' וכו' כי ההשגות הם לפי השכל לפי כל אחד ואחד [עיי"ש שהאר"ך]. כי השגת רבי אליעזר מיוחדת לר' אליעזר והשגת ר' יהושע מיוחדת לר' יהושע, שהם מחולקים בהשגתם, וסידר הש"י דעת זה לר"א ודעת זה לר"י. וכאשר משנה הדברים, הרי הוא משנה סדר התורה אשר סדר ה' לחכמים, ודבר זה חורבן העולם כאשר יש שינוי בסדר התורה".

עוד מבאר שם מהר"ל מה קשר דבר זה ל"גאולה" ומסביר "כי כאשר מחזיר הדברים שהם ביד אחר אל מי שהדברים שלו, ויצאו הדברים מרשות אחר, אותם שהיו תחת ידו, ומחזירם אל מי שהדברים שלו, ולכך על ידו ג"כ הגאולה של ישראל". ובאמת כך כתב ג"כ מהר"י אברבנאל "שהאומר דבר בשם אומרו גואל אותו דבר מיד עושקו וכאילו נותן לדבר ההוא גאולה בשישבו אל אחוזתו ואל בעליו הראשונים".

מעין זה כתב כאן גם מהר"י עמדין: "וב[פרק] ערבי פסחים (דף קד ע"ב) קפיד רב יהודה על רב יצחק בנו [כשלא הלך בעצמו לשמוע הלכה מפי עולא, אלא שלח את אביו כדי שישמע מפיו מה אמר עולא, וגער בו: 'רברבנותיה דמר וסרירוריה דמר גרמו ליה למר דלא תימא שמעתיה מפומיה"', והיינו דמפרש תנא דידן, שכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, הוא 'עולם הקטן' [פירוש המעתיק: גוף האדם, עיין מורה נבוכים, ח"א פע"ב, דף קל בנדפס] גאולה תהיה לו בבור השבי [כלומר בקבר] לעשותו בן חורין [כאשר אחרים הבאים אחריו ימסרו דברי תורה בשמו] שעוסק בתורה גם שם" עכ"ל.

ובכמה מקומות ציין מהר"ל שיש שייכות מיוחדת בין אותם דברי תורה המתחדשים ע"י חכם מסויים, לבין החכם שחידש אותם. לדוגמא, רב ושמואל, וכן ר' אליעזר ור' יהושע, זה דין וזה חסד ("חידושי אגדות", ח"ג סנהדרין צג ד"ה ודניאל להיכא אזל, עמ' קפת-קפט בנדפס). וכן הזכיר מהר"ל יסוד זה בספר "גבורות השם" (סוף פ"ט, דף נט בנדפס): "ומעתה כאשר תבין הכל, תבין למה נזכר ר' יוחנן רבו של ר' אבהו באחרונה, ור' אבהו בראשונה, כי הכל בסדר מאד" עכ"ל (כלומר לפי סדר חגי"ת).

ויש מהאחרונים המחמירים שגם כאשר אומרים מאמר חז"ל, יש להדר ולומר מפורש שמו של התנא או האמורא שחידש דבר זה. כך משמע בירושלמי "אם אתה יכול לשלשל שמועה עד משה רבינו, שלשלה" (ירושלמי קידושין פ"א ה"ז). וצ"ע בבבלי נזיר נו ע"ב (מציעאי לא אמרינן) אמרו דאין צריכים. וכבר נתחברו בנושא זה ספרים אחדים.

ובאמת האומר דבר בשם אומרו עושה תיקון לנשמתו של המחדש הראשון. אמרו חז"ל בירושלמי שקלים (סוף פרק שני) "כל ת"ח שאומרין דבר הלכה משמו מפיו בעוה"ז, שפתיו רוחשות עמו בקבר". ומשמע מהתוספות (יבמות צו ע"ב ד"ה אגורה באהלך וכו') שבזה ניתוספת לו זכות לאותו

נפטר, שלמרות שכבר נפטר מהעולם, עדיין הוא מוסיף לעצמו זכויות רבות ע"י לימוד מחודש זה, בהיותו עדיין שוכב בקבר [עכת"ד. וע"ע "אור תורה", הערות הגאון רי"א חבר ל"מעלות התורה" של אחי הגר"א (ס"ק סח) המבאר כי מתקיים אז תחיית המתים בהאומר הראשון]. ובאמת, גם בחיים חיותו של האומר הראשון יש תועלת רוחנית גם להמדבר השני האומר בשמו של הראשון, כי "כל האומר שמועה משם אומרה, היא רואה עצמו כאילו בעל השמועה עומד בפניו" (ירושלמי קידושין פ"א ה"ז). כאשר הלומד מהרהר בלבו כך, שכלו ער לקבל יותר בהירות, יותר החלטיות, בהבנת הדברים. ומבאר הרב צבי הכהן שאפילו האדם אומר בלבד רק משמו של זה ששמע מפיו (ולא מאלו שקדמוהו) הרי הוא כאוהו בשלשלת המסורת מדור דור עד סיני. ומביא גאולה לעולם, כי יסוד כל התורה כולה היא לשלש אותה עד למעמד הר סיני, שם משה מסר את הכל אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש. והאוהו בקצה אחד, מרמז בכך גם על כל אלו שקדמוהו בשלשלת. נסיים בדברי פיוט שבסוף "הגדה של פסח": "כשם זכינו לסדר אותו, כן נזכה [בעז"ה] לעשותו".

דמותו של תלמיד חכם

(לפי דברי המאירי, על מסכת מגילה (דף כח):

ובספרי המוסר לחכמים נאמר:

ממדות החכם:

צהלתו בפניו – ובלבו אבולו

לבו רחב ונפשו שפלה

איננו חומד ולא נוטר ואינו מספר בגנות

מואס בגדולה – שונא את השררה.

אם ישחק, לא ירבה

ואם יכעס, לא יתקצף – מחלוקתו נאה.

תשובתו נכבדת, הסכמתו חזקה, בריתו נאמנה

אם יכעוס, יחמול – ימשול ביצרו וירצה בדין אלהיו.

לא ידבר עתק למי שיזיקהו

ולא ייגע במה שלא יועילהו

לא יתנקם, ולא יזכור רעה.

משאו קל, ועזרתו רבה

הודאתו נמצאת בעת רעה

וסבלו (=סבלנותו) ארוך בעת הנזק.

אם ישאלוהו, יתן

ואם יחמסוהו, יחמול

אם ימנעו ממנו, יתנדב

ואם ירחיקוהו, יתקרב.

רך מחמאה, מתוק מדבש

לא יגלה סוד, ולא יחשוף מסתור

צרותיו רבות, תלונתו מועטה

כשיראה טוב, יזכרנו

וכשיראה רע, יכסנו.

מלמד לסכל, מזכיר למשכיל

כל אדם בעיניו נכבד ממנו.

אב ליתום, בעל לאלמנה,
מכבד לדלים, מייסר לעשירים.

וראוי לכל מי שייחס עצמו בשם "תלמיד חכם" להתנהג על דרך אלו המדות ובדומיהם".
עד כאן לשונו של "המאירי"